

તારણ

ત્રીજી આવૃત્તિનો ખુલાસો	૭
ખીજી આવૃત્તિના ખુલાસામાંથી	૮
પ્રસ્તાવના	૧૩

રામ

<u>આલોકાલુક</u> (૧) રામચરિત્ર, (૨) રામમદિમા,	
(૩-૪) જન્મ; (૫) વિદ્યામિત્ર સાથે,	
(૧) પરશુરામ	...
	૩

<u>અયોધ્યાકાલુક</u> (૧) યુવરાજપદ, (૨) કૈકેયીનો દલદલ,	
(૩) દશરથનો યોદ્ધા; (૪-૫) રામના ત્રતો,	
(૬) સીતા અને લક્ષ્મણનો સાથ, (૭) વલકલ-પરિધાન; (૮-૯) વનવાસ, (૧૦) દશરથનું મૃત્યુ;	
(૧૧-૧૨) ત્રણ રાણીઓની દયા, (૧૩-૧૪) બરતનુ આગમન અને કૈકેયીને કપકો, (૧૫) લવરતનો સત્તાપ, (૧૬) ગાન્ધર્વનો અમ્બીકાર;	
(૧૭) રાગને ખાજા લાવવા મળ્યાણ, (૧૮) ચિત્રદૂત, (૧૯-૨૦) બરત અને રામનો મેળાપ	...
	૧૧

<u>અરણ્યકાલુક</u> (૧) વિરાઘનો નાશ; (૨) દલકારણ,	
(૩) પંચવટી, (૪) જટાયુ; (૫) શર્પણખા; (૬) રાવણ, (૭-૮) સુવર્ણમુગ, (૯) સીતાહરણ,	
(૧૦-૧૨) વાનરો	...
	૨૪

કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ : (૧-૨) રામનો ચોક, (૩) વાનરો સાથે મેત્રી, (૪) રામની પ્રતિજ્ઞા, (૫) વાલી સાથે યુદ્ધ, વાલીનો કપકોઃ (૬) રામનો ઉત્તર, (૭) ઉત્તરની યોગ્યાયોગ્યતા, (૮) વાલીનું મૃત્યુ; (૯) સુગ્રીવને ધમકી, (૧૦-૧૧) વાનરોની રવાનગી ૩૩

સુન્દરકાણ્ડ : (૧) સીતાની ચોધ, (૨) હનુમાનનો મેળાપ, (૩) હનુમાન અને રાક્ષસો વચ્ચે રમખાણ, (૪) લ કાફલન, (૫) રામનો ઉપહાર ... ૪૦

યુદ્ધકાણ્ડ : (૧-૨) યુદ્ધમ ત્રણા, (૩-૪) વિશીષ્ઠ રામના પક્ષમાં, (૫) અ મહાવિગ્નિ, (૬) યુદ્ધ, (૭) સીતાની દિવ્ય કસોટી, (૮-૯) અયોધ્યાગમન ... ૪૫

ઉત્તરકાણ્ડ (૧-૩) નગરચર્ચા, (૪) સીતાવનવાસ, (૫-૭) વાલ્મીકિના આશ્રમમાં, (૮-૧૦) રામનુકવધ, (૧૧) અશ્વમેધ રામાયણનું ગાન, (૧૨) સીતાનું બીજું દિવ્ય, (૧૩) લક્ષ્મણનો ત્યાગ અને દેહાંત, (૧૪) રામનો વૈકુંઠવાસ, (૧૫) રામાયણનું વાત્પથ ... ૫૧

નોંધ : રાક્ષસ (૬૩), સૈવધનુષ્ય (૬૪) લપચર્ચા (૬૪); વિશીષ્ઠનું આવી મળવું (૬૫), સત્ક્રીડિત (૬૬), નારદ (૬૬), લપના અધિકારનો સિદ્ધાન્ત (૬૮).

ગોકુળપર્વ: (૧-૨) માતાપિતા; (૩) કંસ; (૪) કંસનો

જીવન; (૫) જીવનની વહેમ; (૬) દેવકીપુત્રોનો
નાશ; (૭) બળરામ, કૃષ્ણજન્મ; (૮) શિશુ
અવસ્થા; (૯) કૌમાર, (૧૦) યૌવણ્યવસ્થા,
કૃષ્ણભક્તિ; (૧૧) કૃષ્ણનો સર્વોચ્ચ વિકાસ;
(૧૨) યૌવનપ્રવેશ, કંસની રાક્ષા; (૧૩)
દેશીવધ; (૧૪-૧૮) અકૂરાગમન; (૧૯)
વિદાયગીતી; (૨૦) કૃષ્ણ અને ગોપીઓ ... ૭૩

મથુરાપર્વ: (૧) ગજવધ, (૨) સુઘટિક-ચાણુરમર્દન,
(૩) કંસવધ, (૪) ઉત્તરેનનો અભિષેક, (૫)
સુકૃષ્ણ; (૬-૭) જરાસંધની વધાર્થ, (૮)
જરાસંધની ખીણ વધાર્થ, (૯) રામ-કૃષ્ણનો
મથુરાત્યાગ; (૧૦) ગોમન્તક પર્વતનું સુધ્ધ;
(૧૧) મથુરાનિવાસ, (૧૨) રુદ્રિમણી રવચંદ્ર;
(૧૩-૧૫) મથુરા પર પુનઃ આક્રમણ ... ૮૬

દ્વારિકાપર્વ: (૧) દ્વારિકામાં વસવાટ, (૨) રુદ્રિમણી-
હરણ; (૩) નરસંતુર વધ, (૪) શિશુપાળનું
આક્રમણ ... ૯૮

પાંડવપર્વ: (૧) પાંડવો; (૨) દ્રીપદી રવચંદ્ર;
(૩-૪) ઈન્દ્રપ્રસ્થ; (૫-૬) જરાસંધ વધ; (૭)
રાજસૂય યજ્ઞ, શિશુપાળ વધ ... ૧૦૧

દ્વિતીયપર્વ: (૧) કવલના ખીણ, (૨) જુગાર, (૩) દ્રીપદી-
વસંતહરણ, (૪) ફરી જુગાર; (૫) કૃષ્ણની સુલાહાત;
(૬) કૃષ્ણનું તત્ત્વચિંતન અને યોગાભ્યાસ ... ૧૦૭

સુલ્લપર્વ : (૧) પાંડવોનું પ્રજટ ચક્રું; (૨-૩) કૃષ્ણવિઙ્ઠિ;
 (૪) નિદ્ર, લાજમ અને કૃષ્ણ; (૫) અશ્વત્થામનો
 વિપાદ; (૬) ગીતોપદેશ; (૭) શુદ્ધવર્ણન; (૮)
 લાજમનો અન્ત; (૯) દ્રોણનું સેનાધિપત્ય; (૧૦)
 દ્રોણવધ; (૧૧) દર્શનવધ; (૧૨-૧૪) કુર્યોધન
 વધ; (૧૫) પરિશિત પુનરુજ્જીવન ... ૧૧૨

ઉત્તરપર્વ : (૧-૨) સુદામા; (૩) યાદવોનો રાજમહા;
 (૪-૫) યાદવસંહાર; (૬) નિર્વાણ; (૭) કૃષ્ણ-
 મહિમા; (૮-૯) પાંડવો દિમાલયમાં ... ૧૨૫

નેધ : આઠાશવાણી (૧૩૩); અપભ્રંશ યુગના.....છે
 (૧૩૩), પુરુષમેધ (૧૩૫); રાજસૂય યજ્ઞ,
 અશ્વમેધ (૧૩૫); અવભધરનાન (૧૩૫);
 શકુનિનું મેણુ (૧૩૬); બાહ્યોની હોદ (૧૩૭);
 દ્રીપદીના વર (૧૩૭); કપટનું આજ (૧૩૮).
 ૧૩૩-૧૩૮

રામ-કૃષ્ણ

[સમાલોચના]

(૧-૩) પુરુષોત્તમ; (૪) રામચરિત્રનું તાત્પર્ય; (૫-૭)
 કૃષ્ણચરિત્રનું તાત્પર્ય; (૮) ઉપાસનાનો હેતુ;
 (૯) રામોપાસનાનો માર્ગ; (૧૦) કૃષ્ણોપાસ-
 નાનો માર્ગ; (૧૧) દેવ અને ભક્તનો સંબંધ,
 ગોપીભક્તિ; (૧૨-૧૩) જીવન એ ઉત્સવ..... ૧૪૩

ત્રીજી આવૃત્તિનો ખુલાસો

આ આવૃત્તિમાં કેાઈ મંદસ્વના સુધારા નથી. એકાદ જે જગ્યાએ ચોકડું થયું સંશોધન કર્યું છે, એટલું જ. મારી ઈચ્છા આ પુસ્તકને નાગરીકૃત લિપિમાં જ છપાવવાની હતી. પણ દીક્ષગીર છું કે પ્રકાશક પાસે હું એમ કરાવી શક્યો નથી.

વર્ષ
૬ઠ્ઠી માર્ચ, ૧૯૪૭ }

કિ. દ. મ.

બીજી આવૃત્તિના ખુલાસામાંથી

આ પુસ્તકની ... બીજી આવૃત્તિ કાઢવા હું મારી અનુમતિ આપવામાં આનાકાની કર્યા કરતો હતો. કારણ કે, ... નો કે પુસ્તકની પ્રસિદ્ધ થયેલી, સમાજોચનાઓ બધી અનુકૂળ હતી, છતાં ગાંધીજીના સંબંધથી મારા સાથી જેવા કદી સકાય એવા એક મિત્રે એ પુસ્તકોનો બહુ બારીકાથી અભ્યાસ કરી એ ઉપર વાંધા-ઓની યાદી રજુ કરી છે. એમનો મત એવો થયો છે કે મેં આ પુસ્તકોમાં “રામની કેવળ વિડંબના કરી છે,” “કૃષ્ણનો તો વળી ધાણુ જ કાઢી નાંખ્યો છે,” અને “યુદ્ધને માથે કરવામાં પણ બાકી નથી રાખી.” પોતે જૈન ન હોવાથી ‘મહાવીર’ વિષે એ ટીકા કરવા અસમર્થ હતા પરંતુ એકબે જૈન મિત્રોએ મહાવીરના મારા આલેખન વિષે પોતાનો તીવ્ર અસંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો, અને ‘ઇશુખ્રિસ્ત’ વિષે બે ગૂંજગતી ખ્રિસ્તીઓના વાંધાઓ પણ આવેલા છે. ‘સદ્ગતનંદ સ્વામી’નું પુસ્તક સંપ્રદાયમાં અમાન્ય જેતું રહ્યું છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આ સ્થિતિમાં પુસ્તક ફરીથી પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલાં ટીકા-કારોની દૃષ્ટિથી મારે એ પુસ્તકો ફરી ફરી વિચારી જવાં જોઈએ અને એ જોમને ગમ્યાં હોય તેમને શા કારણથી ગમ્યાં એ જાણવું જોઈએ અને બીજી આવૃત્તિને જરૂર પડે તો સુધારવી જોઈએ-એમ મને લાગ્યું. આ કારણથી બીજી આવૃત્તિ કાઢવા માટે મારો ઉત્સાહ મંદ હતો, પણ લાઇ રહ્યોહોડજી મિસ્ત્રીનો આગ્રહ ચાલુ જ હોવાથી છેવટે મારે એમની ઈચ્છાને વશ થઈ બીજી આવૃત્તિ કાઢવા અનુમતિ આપવી પડી છે.

‘અનુભવિત આપી છે’ એટલે, અર્થાત્, પુસ્તક ફરીથી સુધારી પણ ગયો છું, અને કેટલોક ભાગ ફરીથી લખી નાખ્યો છે પણ જે સુધારો કર્યો છે તેથી માગ દીકાકારેને સતોષી શકીરા એવી ખાતરી આપી શકતો નથી બેવડું, આ જીવન-ચરિત્રના પ્રતાપી નાયકો પ્રત્યે મારું વધણું ન્યા ન્યા પહેલી આવૃત્તિમા મોઘમ ગ્રહેલું હતું તે વધારે સ્પષ્ટ થયું છે

આ જીવનચરિત્રમાળાનું નામ નવજીવન પ્રગથન મંદિરે પહેલી આવૃત્તિમા ‘અવતારલીના લેખમાળા’ રાખેલું અને તે એ રહેવા દીધું હતું પણ એ નામની યોગ્યતા વિષે માગ મનમા શંકા હતીજ ‘અવતાર’ શબ્દની પાછળ સનાતની હિંદુના મનમા જે વિશેષ કંપના ગ્રહેલી છે, તે કંપના મને માન્ય નથી એ તો પહેલી આવૃત્તિની પ્રગ્તાવના વાચતા જ સ્પષ્ટ થાય છે, અને તે કંપનાની સાથે યોધાતી બામદ માન્યતા કાઢી નાખ્યા છતાં રામ-કૃષ્ણાદિક મહાપુરુષો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ બળવા રાખવો એ આ પુસ્તકનો એક હેતુ છે એમ રહેવામા હરમત નથી વળી ‘અવતાર’ શબ્દ સાથે ‘લીના’ શબ્દનું જોડાણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમા ખાસ પ્રમાણની માન્યતા નિર્માણ કરે છે, અને ‘લીના’ શબ્દ અનર્થમૂલક પણ થયો છે એમ મને લાગ્યું છે આથી ‘અવતારલીના લેખમાળા’ એ નામ કાઢી નાખ્યું છે

પણ, એ પ્રગ્તાવનામા ‘અવતારી પુરુષો’ એવા શબ્દો આ ચરિત્રનાયકો વિષે વાપર્યા હતા અને તે ઉપરથી પ્રમાણકે ‘અવતારલીના લેખમાળા’ એવું નામ રાખ્યું હોય એ સંભવિત છે .. મગધી ભાષામા ‘અવતારી પુરુષ’ એક રૂઢિપ્રયોગ છે, અને તેનો અર્થ કવળ વિશેષ વિભૂતિમાન પુરુષ એટલો જ થાય છે, અને એ રીતે ગિતાજી, રામદાસ, તુમગમ, એ-

નાય, લોકમાન્ય તિલક વગેરે કાઈ પણ લોકાત્મક કાર્યાલુકર શક્તિ પ્રગટ કરનાર 'જન' 'અવતારી પુરુષ' કહેવાય છે. એ શબ્દો વાપરવામાં મારા મનમાં એટલી જ કલ્પના હતી. પરંતુ ગૂંજરાતીમાં એ શબ્દપ્રયોગ ન હોવાને લીધે એથી થોડાક થોડાજો ઉત્પન્ન થયો છે, અને તેથી એ શબ્દપ્રયોગ આ આવૃત્તિ-માંથી કાઢી નાંખ્યો છે.

આ દ્વંદ્વો ચરિત્રાની સાચી ઉપયોગિતા કેટલી? ઇતિહાસ, પુરાણ કે બૌદ્ધ-જૈન-ખ્રિસ્તી શાસ્ત્રોનો બારીક અભ્યાસ કરી, ચિકિત્સક વૃત્તિથી મેં કાંઈ નવું સંશોધન કર્યું છે એમ કહી શકાય એમ નથી. એ માટે વાચકે શ્રી. ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય કે શ્રી. ધ્વજિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરેનાં વિદ્વાન્મૂર્તિ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વળી ચરિત્રનાયકો વિશે અસાપ્રદામિક દૃષ્ટિ રાખ્યા છતાં રાજના ધાર્મિક વાચનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં ઢગ કે વિસ્તારથી સારાં ચરિત્રો લખાયેલાં નથી. એવાં પુસ્તકોની જરૂર છે એમ હું માનું છું, પરંતુ તે કાર્ય ઉપાડવા માટે જે અભ્યાસ જોઈએ તે માટે હું સમય કે શક્તિ મેળવી શકીરા એવો સંભવ જણાતો નથી. ત્યારે, મારી આ લેખમાળાનું પ્રયોજન આટલું જ છે:—

માણસ સ્વભાવથી જ કાંઈકને પૂજતો હોય છે જ. કેટલાકને દેવ કરીને પૂજે છે તો કેટલાકને મનુષ્ય સમજતો છતાં પૂજે છે. જોને દેવ કરીને પૂજે છે, તેને પોતાથી અલગ જાતિનો સમજે છે; જોને મનુષ્ય રાખીને પૂજે છે, તેને એ પોતાનો—ઓછાવત્તો—આદર્શ કરીને પૂજે છે. રામ-કૃષ્ણ-બુદ્ધ-મહાવીર-ઇત્યાદિ વગેરેને જુદી જુદી પ્રગ્લના લોકો દેવ બનાવી—અ-માનવ કરી—પૂજતા આવ્યા છે. એને આદર્શ કરી એના જેવા થવાની હોંશ રાખી પ્રયત્ન કરી પોતાનો અબ્યુદય સાધવો એમ નહિ, પણ

એનું નામેચ્ચારણ કરી, એમાં હિદારક શક્તિનું આરોપણ કરી તેમાં વિશ્વાસ મૂકી પોતાનો અભ્યુદય સાધવો એ આજ સુધીની આપણી રીત છે. એ રીત ઝોછીવત્તી પણ અંધશ્રદ્ધા—એટલે જુદી ન ચાલે ત્યાં સુધીની જ માત્ર શ્રદ્ધા નહિ પરંતુ જુદીનો વિરોધ કરનારી શ્રદ્ધાની છે. વિચાર આગળ એ ટકી શક્તી નથી.

જુદા જુદા મહાપુરુષોમાં એ દેવલાવ વધારે દંડ બનાવવાનો પ્રયત્ન એ જ સર્વે સંપ્રદાયોના આચાર્યો, સાધુઓ, પંડિતો વગેરેનાં જીવનકાર્યનો ઇતિહાસ થયો છે. એમાંથી ચમત્કારોની, ભૂતકાળમાં થયેલી આગાહીઓની અને ભવિષ્યકાળ માટે કરેલા અને સાચા પડેલા વર્તણૂકોની આખ્યાયિકાઓ રચાયેલી છે, અને એનો વિસ્તાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે જીવનચરિત્રમાંથી રોકડે નેવું કે એથી વધારે પાનાં એ જ વસ્તુથી ભરેલાં હોય છે. આનું સામાન્ય જનતાના મન ઉપર એવું પરિણામ થયું છે કે માણસની એનામાં રહેલી પવિત્રતા, લોકોત્તર શીલસંપન્નતા, હયા આદિ સાધુ અને વીર પુરુષના ગુણોને લીધે એની કિંમત એ આંજી શક્તા નથી, પણ ચમત્કારની અપેક્ષા રાખે છે, અને ચમત્કાર કવવાની શક્તિ એ મહાપુરુષનું આવશ્યક લક્ષણ માને છે. શિલાની અમૂલ્યતા કરવાની, ગોવર્ધનને ટચલી આંગળી પર ઊંચકવાની, સૂર્યને આકાશમાં યોલાવી રાખવાની, પાણી પરથી ચાલી જવાની, હમ્મરો માણસોને એક ટોપલી રોટીથી જમાડવાની, મર્મો પછી સજીવન થવાની—વગેરે વગેરે દરેક મહાપુરુષના ચરિત્રમાં આવતી વાર્તાઓના રચનારાઓએ જનતાને આ રીતે ખોટા દૃષ્ટિબિંદુમાં ચઢાવી દીધી છે. આવા ચમત્કારો કરી બતાવવાની શક્તિ સાધ્ય હોય તો એ તેથી જ કોઈ માણસ મહાપુરુષ કહેવડાવવાને લાયક ન ગણાવો જોઈએ. મહાપુરુષોની ચમત્કારો કરવાની શક્તિ કે ‘અરેગિયન નાઈટ્સ’ જેવાં પુસ્તકોમાં

આનતી જાદુગરોની શક્તિ એ બેઝની કિમત માણસાઈની દૃષ્ટિએ સગખા જેવી જ છે એવી શક્તિ હોવાથી ઠાઠ પૂજનપાન ન થવો જોઈએ. રાત્રે ચિરાની અદત્યા કરી, કે પાણી પર પથ્થર તગવ્યા એ વાત કાઢી નાખીએ, કૃષ્ણ કેવળ માનવી શક્તિથી જ પોતાનું જીવન જીવ્યા એમ કહીએ, ઈશુએ એમ પણ ચમત્કાર ખતા પો નહોતો એમ માનીએ, છતાં રામ, કૃષ્ણ છુદ્ધ, ગદાવીર, ઈશુ વગેરે પુરુષો માનવજાતિના શુ કામ પૂજનપાન છે એ દૃષ્ટિથી આ ચર્ચા આલેખવાનો પ્રયત્ન છે એ જાણવા ને ન રુએ એ મહાવિન છે, પણ એ જ સાચી દૃષ્ટિ છે એમ મારી ખાતરી છે અને તેથી એ રીતને ન છોડવાનો મે આગ્રહ રાખ્યો છે

મહાપુરોને નિદાજવાનું આ દૃષ્ટિબિંદુ જોમને માન્ય હોય તેમને મારે આ પુસ્તક છે

વીરે પાડે
દામણ ૫૬ ૩૦
સ વત ૧૮૮૧

કિસોરલાલ ઘ મરાઠવાળા

પ્રસ્તાવના

આ નાનકડી પુસ્તકમાળામાં જુદી જુદી પ્રજાઓમાં અતિશય પૂજાપાલેલા કેટલાક મહાપુરુષોનો દૂંકો જીવનપરિચય કરાવવા ધાર્યું છે. આ પરિચય કરાવવામાં જે દૃષ્ટિર્મિદુ ધ્યાનમાં રાખ્યું છે એ વિષે બે શબ્દ લખવા આવશ્યક છે.

આપણે હિંદુઓ માનીએ છીએ કે ત્યારે પૃથ્વી પરથી ધર્મનો લોપ થાય છે, અધર્મ વધી પડે છે, અસુરોના ઉપદ્રવથી સમાજ પીડાય છે, સાધુતાનો તિરસ્કાર થાય છે, નિર્બળતું રક્ષણ થતું નથી, ત્યારે પગમાત્માના અવતારો પ્રકટ થાય છે. પણ અવતારો કેવી રીતે પ્રકટ થાય છે, એ પ્રકટ થાય ત્યારે એમને કેવે લક્ષણે ઓળખવા અને એમને ઓળખીને અથવા એમની ખક્તિ કરીને આપણા જીવનમાં કેવા ફેરફાર કરવા એ જાણવું જરૂરનું છે.

સર્વત્ર એક પગમાત્માની શક્તિ—સત્તા—જ કાર્ય કરી રહી છે. મારામાં—તમામાં—સર્વમાં એક જ પ્રજુ બાપી રહ્યો છે એની જ શક્તિથી સર્વેનું હલન—ચલન—વલણ યે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, હંશુ વગેરેમાં પણ એ જ પગમાત્માની શક્તિ હતી ત્યારે આપણામાં અને રામકૃષ્ણાદિકમાં શે ફેર ? એ પણ મારા—તમામાં જેવા જ મનુષ્ય દેખાતા હતા, એમને પણ મારી—તમારી માફક દુઝો વેઠવા પડ્યા હતા અને પુરુષાર્થ દગવો પડ્યો હતો; છતાં આપણે એમને અવતાર શા માટે કહીએ છીએ ? હજારો વર્ષ વીતી ગયા છતાં શું કામ આપણે એમને પૂજીએ છીએ ?

‘આત્મા સત્યકામ-સત્યસંકલ્પ છે’ એવું વેદવચન છે. જે આપણે ધારીએ, ઇચ્છીએ તે પ્રાપ્ત કરી શકીએ એવો એનો અર્થ થાય છે. જે શક્તિને લીધે આપણી કામનાઓ સિદ્ધ થાય છે એને જ આપણે પરમેશ્વર-પરમાત્મા-બ્રહ્મ-કર્તાએ છીએ. જાણેઅજાણે પણ એ જ પરમાત્માની શક્તિનું આલમ્બન-શરણુ-લક્ષ આપણે જે સ્થિતિમાં આજે છીએ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે; અને ભવિષ્યમાં જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીશું તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લક્ષને કરીશું. રામ-કૃષ્ણે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લક્ષ પૂજનીય બને એવું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; હવે પછી જે મનુષ્યજાતિના પૂજપાત્ર થશે તે પણ એ જ શક્તિનું આલમ્બન લક્ષને. આપણામાં અને એમનામાં ફરક એટલો કે આપણે મૂઢપણે-અજાણપણે એ શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ; એમણે ભુક્તિપૂર્વક એનું આલમ્બન લીધેલું.

ખીન્ને ફરક એ કે આપણે આપણી કુદ વાસનાઓને તૃપ્ત કરવા પરમાત્મા શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. મહા-પુરુષની આકાંક્ષાઓ, એમના આશયો મદાન અને ઉદાર હોય છે; એને જ માટે એ આત્મબળનો આશ્રય લે છે.

ત્રીન્ને ફરક એ કે સામાન્ય જનસમાજ મહાપુરુષોનાં વચનોને અનુસરનારો અને એમના આશ્રયથી તથા એમના ઉપરની શ્રદ્ધાથી પોતાનો ઉદાર માનનારો હોય છે. જૂનાં શાસ્ત્રો એ જ એમનો આધાર હોય છે. મહાપુરુષો કેવળ શાસ્ત્રોને અનુસરનારા નથી હોતા; એ શાસ્ત્રોના રચનારા અને ફેરવનારા પણ થાય છે. એમનાં વચનો એ જ શાસ્ત્રો થાય છે અને એમનાં આચરણો એ જ અન્યને દીવાદાંડી રૂપ થાય છે. એમણે પરમતત્ત્વ જોળખી લીધું છે. એમણે પોતાનું અન્તાઃકરણ શુદ્ધ કર્યું છે. એવા સદાન, સર્વિચેક અને શુદ્ધ ચિત્તને જે

વિચાર મુજે, જે આચરણુ યોગ્ય લાગે તે જ સમ્ભારજ, તે જ સદ્ધર્મ. કોઈપણ બીજા શાસ્ત્રો એમને બાધી શકતા નથી કે એમના નિર્ણયમાં કંઈક પાડી ગમતા નથી

આપણે આપણા આચર્યોને ઉદાર બનાવીએ, આપણી આકાંક્ષાએને ઉચ્ચ બાધીએ અને પ્રભુની શક્તિનું જ્ઞાનપૂર્વક આલમ્બન લઈએ તો આપણે અને અવતાર ગણાતા પુરુષો તત્ત્વત જુદા નથી વીજળીની શક્તિ ધગમા ગોઠવાયેલી છે, એનો ઉપયોગ આપણે એક ક્ષુદ્ર ઘટડી વગાડવામાં જી શકીએ તેમજ તે વડે દીવાની પ કિતથી આખા ઘરને સજીવાગે શકીએ તે જ પ્રમાણે પરમતત્ત્વ આપણા પ્રત્યેકના હૃદયમાં વિગળ રહ્યું છે, એની સત્તા વડે આપણે એક ક્ષુદ્ર વાસનાની તુમિ કરી શકીએ અથવા મહાન અને ચારિત્રવાન થઈ સચારને તરી જઈએ અને બીજાને તાગવામાં મદદગાર થઈએ

મહાપુરુષોએ પોતાની રંગેરંગમાં અનુભવાતા પરમાત્માના બળથી પવિત્ર થવા, પરાક્રમી થવા, પરદુ ખલજન થવા આમહા ધરી એમણે એ બળ વડે સુખદુઃખથી પર કરણુ-હૃદયી, વૈગવ્યવાન, જ્ઞાનવાન અને પ્રાણીમાત્રના મિત્ર થવા હજી કરી સ્વાર્થના ત્યાગથી ઈંદ્રિયોના જ્યથી, મનના ગયમથી, ચિત્તની પવિત્રતાથી, કરુણાની અતિશયતાથી, પ્રાણીમાત્ર તરફના અત્યંત પ્રેમથી, બીજાના દુઃખોનો નાશ કરવા પોતાની સર્વ શક્તિ અર્પણુ કરવા માટેની નિઃતર તત્પરતાથી, પોતાની અત્યંત કર્તવ્યપરાયણતાથી નિષ્કામતાથી, અનાસ્ક્રિયથી અને નિરહકારીપણાથી, ગુરુજનોને સેવી તેમના કૃપાપાત્ર થવાથી એ મનુષ્યમાત્રને પૂજનીય થયા

આપણે ધારીએ તો આપણે પણ એવા પવિત્ર યજ્ઞ શકીએ, એવા કર્તવ્યપરાયણુ યજ્ઞ શકીએ, એટલી કરુણા દત્તિ કેળવી

શકીએ, એવા નિષ્કામ, અનાસક્ત અને નિરહંકારી યદ્ય શકીએ. એવા યવાનો આપણો નિરંતર પ્રયત્ન રહે એ જ તેમની ઉપાસના કરવાનો હેતુ. જેટલે અંશે આપણે એમના જેવા થઈએ તેટલે અંશે જ આપણે એમની સમીપ પહોંચ્યા એમ કહેવાય. જો આપણો એમના જેવા થવા પ્રયત્ન ન હોય તો આપણે કરેલું એમનું નામસ્મરણ પણ વૃથા છે, અને એ નામસ્મરણથી એમની સમીપ જવાની આશા રાખવી પણ વૃથા છે.

આ જીવનપરિચય વાંચી વાંચનાર મદાપુરુષોને પૂજ્યો થાય એટલું બસ નથી. એમની મહત્તા જાને લીધે છે તે પારખવા શક્તિમાન થાય અને તેમના જેવા થવા પ્રયત્નશીલ થાય તો જ આ પુસ્તક વાંચવાનો શ્રમ સફળ થયો ગણાય.

છેવટમાં એક વાક્ય લખવું પડે છે. આમાં જે કાંઈ નહું છું તે વિચારો અને પ્રથમ સંકલ્પ છે એમ નથી દલીલ શકતો. મારા જીવનના ધ્યેયમાં તથા ઉપાસનાના દષ્ટિગિંદુમાં પરિવર્તન કરી નાંખનાર, મને અંધારામાંથી અજ્ઞાણતામાં લઈ જનાર મારા પૂજ્યપાદ ગુરુદેવનો એ માટે દૂ મળ્યો છે. છતાં એમાં જે ખામી હોય તે મારા જ વિચાર અને મદલસક્તિની અમજવી.

રામ અને કૃષ્ણના લેખો માટે શ્રી રા. બા. ચિન્તામણિ વિનાયક વૈદ્યાનાં એ અવતારોનાં ચરિત્રોના ગૂઢરાસી અનુવાદકોનો અને છુદ્દદેવના ચરિત્ર માટે શ્રી. ધર્માનંદ કોસંજીના 'છુદ્દલીલા સાર-સંમલ' અને 'છુદ્દ, ધર્મ અને સંધ'નો મળ્યો છે. મહાવીરની વસ્તુ બહુધા હેમાચાર્ય કૃત 'ત્રિપિઠિ સવાસ પુરુષ' ને આધારે અને ઇશુ માટે 'બાઈબલ' નો ઉપયોગ કર્યો છે.

રા મ

ખાલકાણડ

શ્રી રામચંદ્રના પ્રતાપી ચરિત્રથી ભાગ્યે જ કોઈ
હિંદુ અજાણ્યો હોઈ શકે. રામાયણ લખાયાને

રામચરિત્ર

કેટલો સદીઓ થઈ ગઈ તેનો પત્તો
લગાડવો આજે મુશ્કેલ છે. રામાયણમાં

ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલું છે અને કવિએ રચેલી કથાનો
ભાગ કેટલો છે તે ઠરાવવું લગભગ અશક્ય છે; અને
તે ઠરાવવામાં બહુ પ્રયોજન પણ રહ્યું નથી કારણ
વાદ્મીકિ અને ત્યાર પછીના સંકટો કવિઓએ રામ-
કથાને જુદી જુદી રીતે પ્રજાના હૃદયમાં એટલી ઊંડે
ઉતારી છે અને એટલી સત્યવત્ જનાવી મૂકી છે કે
સાચી હકીકતો પણ એથી વધારે સત્યવત્ ભાગ્યે જ
લાગી શકે છતાં રામાયણ એક પ્રાચીન કાવ્ય છે એ
ચાહ રાખવું જોઈએ તેથી અદ્ભુત રસ જમાવવા માટે
એમાં અમાનુષી-દેવી-અમત્કારિક વાતો સહેજે આવી
છે. એ અદ્ભુત વાતો એવી રીતે ગૂંથાયેલી છે કે તેને
તદ્દન છોડી દઈને રામાયણની વાત કહેવી શક્ય નથી.
આ ઉપરાંત પાછલા કવિઓએ અને, રામની ઇશ્વરના
અવતારમાં ગણના થવા માંડ્યા પછી, શક્તિમાર્ગી
કવિઓએ તેમાં ચમત્કાર અને અદ્ભુત રસનો એટલો
ઉમેરો કર્યો કે મૂળ વાદ્મીકિની વાત ઢંકાઈ ગયા

જેવી ચે થઈ છે. વાર્તાના પ્રવાહ સાથે સંબંધ નહોતો તેવી વાતો અહીં છોડી દીધી છે. રામનાં ચરિત્રોને અતિપ્રાકૃત—દેવી શક્તિથી બનેલાં—દર્શાવવા લખાયેલી જે વાતો લાગી છે તે છોડી દીધી છે. છતાં કેટલીક અફભુત રસની વાતો આબ્યા વિના રહી નથી. એ દાઢી નાંખવા માટે વળી એક નવા રામ બનાવવા પડે. વાંચકે એવી વાતોને ‘નવલકથા’થી વધારે મહત્ત્વ ન આપવું જોઈએ એટલું ખાદ કરતાં અનેક પ્રકારના માણસાઈના અને ઉત્તમ પુરુષના આદર્યો બતાવનારા આ કાવ્યમાંથી રામચરિત્ર કેવું લાગે છે, તે રીતે આ નાનકડું ચરિત્ર લખાયું છે.

૨. નાનકડા અયોધ્યા નિદલાના અધિપતિ કરતાં અનેક મોટા ચક્રવર્તી અને પરાક્રમી રાજાઓ રામમહિમા હિંદુસ્થાનમાં થઈ ગયા છતાં, જાણે ગઈ કાલે જ રામચરિત્ર નબળું હોય એટલો એમનો યશ અને એમના પ્રતિની લક્ષિત હજી મુખી હિંદુ હૃદયમાં રુકુર્યા કરે છે આજની રાક્ષસ જેવી વિશાળ ધ્રિવિશ સસ્તનતના સિંહાસન પર બેસનારા શહેનશાહને તુરંત ગણે એવા સમ્રાટો પણ કદાચ કોઈ કાળે પૃથ્વી પર અસ્તિત્વમાં આવે અને કાળની અનંતતામાં લીન થઈ જાય; એમના કાળમાં એમના હાથ તળે દબાયેલી પ્રજાઓ કદાચ એમનો જયજયકાર પણ કરે છતાં, ‘રાજા રામચંદ્ર દી જય’ એ ઘોષણા બુલાવવાને અને એ જયકારમાં બળકતા ચિરંજીવ યશ અને અતુલ્ય લક્ષિતને હઠાવવાને

કોઈ મહીપતિઓ સમર્થ ન થાય એ સંભવનીય છે. કોઈ આખા જગતનો સમ્રાટ થઈ શકે; રાવણના રાજ્ય કરતાં એ વધારે મોટી બ્રિટિશ સલ્તનતને ધૂળમાં રગદોળી નાંખે એવો કોઈ પરાક્રમી પુરુષ ભૂતળ ઉપર પેદા થઈ શકે; છતાં એ રાજા રામના યશને છતી ન શકે એવું બને. રામને કોઈ છતી શકશે તો તે રામનો ઉપાસક જ. જે પૂર્ણપણે રામના ઉદાર ચરિત્રોને પોતાનો આદર્શ બનાવી, તે પ્રમાણે પોતાનું જીવન ધરશે, અને એ અર્થમાં રામરૂપ થશે તે જ રામને છતશે.

૩. ભારતવર્ષના ક્ષત્રિયોમાં ઈક્ષ્વાકુ^૧ કુળ અત્યંત જન્મ પ્રતાપી થઈ ગયેલું જણાય છે જે જે પ્રતાપી રાજાઓની કીર્તિ હિંદુસ્થાનની પ્રજાઓ ગાય છે તેમાંના અનેકની વંશપરંપરા ઈક્ષ્વાકુ

૧ સૂર્યવંશી ક્ષત્રિયોનો આદિપુરુષ. વિવસ્વત્ (સૂર્ય) નો પુત્ર મનુ અને મનુનો પુત્ર ઈક્ષ્વાકુ એવી કથા છે. ગીતામાં ચોથા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં જે વિવસ્વાત્ અને મનુનાં નામ છે તે આ જ. ઈક્ષ્વાકુ વંશની આગળ જતા ઘણી શાખાઓ પડી ગઈ. રામનું રઘુકુળ એમાંની એક શાખા. રઘુના વંશને તે રાધવો; માટે રામને રાધવ, રઘુપતિ વગેરે ઉપનામો દેવાય છે.

કુળ સાથે 'નેડવામાં' આવે છે. સગર,^૧ દિલીપ,^૨ ભગીરથ,^૩ હરિશ્ચંદ્ર,^૪ બુદ્ધ,^૫ મહાવીર,^૬ વગેરે સર્વ ઇશ્વાકુ કુળના હતા એવું જણાવવામાં આવે છે.

૪. કૌસલ પ્રાન્ત—એટલે અયોધ્યાની આબુગાબુના મુલક—માં ધણી વરમો સુધી રઘુ વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમાં દશરથ નામે એક રાજા થઈ ગયા. એને કૌસલ્યા,^૧ સુમિત્રા અને કૈકેયી^૨ નામે રાણીઓ હતી. દશરથને છેક પાકી ઉમરે ચાર પુત્રો થયા. મોટા શ્રી રામ કૌસલ્યાને પેટે, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન સુમિત્રાને ઉદરે અને હરત કૈકેયીને કૃષ્ણે અવતર્યા. રામનો જન્મ ચૈત્ર સુદી નવમીને દિવસે

૧ સગર, દિલીપ, ભગીરથ—રાષ્ટ્રોનાં પૂર્વજો—જેમણે અનેક વર્ષો સુધી પ્રચંડ પ્રવલ્નો કરી ગંગાને બારતવર્ષમાં વહેતી કરી. એમાં સૌથી મોટો અને યશસ્વી પ્રવલ્ન ભગીરથ રાજાનો હતો. તે ઉપરથી 'ભગીરથ' સજ્જ બહુ બારે-પ્રચંડ એ અર્થમાં 'પ્રવલ્ન'ના વિરોધથી તરીકે વપરાય છે.

૨ હરિશ્ચંદ્ર—સત્યવાદી. પરાક્રમમાં પાછા દાહવું નહિ, અને એકવાર કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રાણ જતાં પે તોડવી નહિ, એ રઘુવંશી ક્ષત્રિયોનો કુલધર્મ જવાયો છે. રઘુકુલ રીતિ સદા શક્તિ આઈ. પ્રાણ જાય પર વચન ન જાઈ ॥ (સુધરસીદાસ)

૩ બુદ્ધ, મહાવીર—ઈશ્વાકુ કુળની બીજી બે શાખાઓ—શામ્લ અને શાલુ નામની—તેમાં આ બે મહાપુરુષોનો જન્મ થયેલો મનાય છે.

૪ કૌસલ્યા, કૈકેયી—એટલે કૌસલ અને કૈકેય પ્રાન્તની કૌસ પ્રાન્ત પંજળ અને કાશ્મીર વચ્ચે સમાઈ નાય.

મધ્યાહ્ને ભિજવવામાં આવે છે; અને ભરતનો ત્યાર પછી એકાદ દિવસમાં અને લક્ષ્મણ તથા રાત્રી ત્યાર પછી એકાદ દિવસે જોડિયા ભાઈ તરીકે જન્મ્યા હતા એમ માનવાની પદ્ધતિ છે. ચારે ભાઈઓની વયમાં નામનો જ તફાવત હતો, છતાં એટલા અદ્ય કાળના અંતરથી થયેલા વડીલ પ્રત્યે પણ નાનાએ પૂર્ણ આજ્ઞાધીનપણે વર્તવું એવી એમને કેળવણી આપવામાં આવી હતી. હવે બાળક થવાની આશા નથી એમ તદ્દન નિરાશ થયેલા વૃદ્ધ પિતાને અણધાર્યા ચાર છોકરાઓ થવાથી તેમના ઉપર એને અતિશય પ્રેમ હતો, અને ચારે ભાઈઓને પણ માતૃદેવો મઘ । પિતૃદેવો મઘ । ગાચાર્યદેવો મઘ । અતિથિદેવો મઘ । એ ઉપનિષદની આજ્ઞા પ્રમાણે માતાપિતા અને ગુરુને જ દેવ સમાન પૂજવાનું શીખવવામાં આવ્યું હતું. છોકરાઓની જેવી માબાપ પ્રતિ હઠ લાક્ષિત હતી તેવી જ પરસ્પર ગાઠ પ્રીતિ હતી. રામ ભરતને પોતાના પ્રાણ સમાન ગણતા, અને લક્ષ્મણ તો બાણે પોતાની છાયા જ હોય નહિ એમ એને સાથે રાખતા. આપણે સાવકા છીએ એવો તો એમને ખ્યાલે ઉત્પન્ન થતો નહિ.

૫. છોકરાઓને પૌગણકાવસ્થા^૧ પ્રાપ્ત થયા પછી એક

૧ પાંચ વર્ષ સુધીનું બાળક શિશુ કહેવાય, બાર વર્ષ સુધી કુમાર; બારથી સોળ વ્રજવ્ર, સોળથી વીસ કિશોર અને ત્યાર પછી યુવાન.

વાર વિશ્વામિત્ર^૧ ઋષિ દશરથ રાજના દરબારમાં
 વિશ્વામિત્ર આવી ચઢ્યા. વિશ્વામિત્રે એક યજ્ઞ શરૂ
 સાથે કર્યો હતો. એ યજ્ઞમાં કેટલાક રાક્ષસો^૨
 વિધ્ન નાંખતા હતા. વિશ્વામિત્રે યજ્ઞની દીક્ષા લીધેલી
 હોવાથી એમનાથી શત્રુઓ સામે લડી શકાય એમ
 નહોતું. એથી તેમણે રામ અને લક્ષ્મણને મદદમાં
 મોકલવા દશરથને વિનંતિ કરી પુત્ર પ્રતિના મોકલે
 લીધે દશરથ બાળકોને આવા જોખમમાં નાંખવા ધમ્મજતા
 નહોતા, પણ વિશ્વામિત્રના અત્યંત આશ્રહથી, એમની
 માગણી સાંભળ્યા પહેલાં જ એ મંજૂર કરવાનું પહેલેથી
 વચન આપી દીધેલું હોવાથી, અને વસિષ્ઠની સમજ-
 વટથી છેવટે એમણે રામ-લક્ષ્મણને વિશ્વામિત્રના હાથમાં
 સોંપ્યા. વિશ્વામિત્રે તે ખરું જોતાં આ સાહાય્ય
 માગવામાં રઘુકુળ ઉપર ઉપકાર જ કર્યો હતો. ધનુર્વિદ્યા
 અને અસ્ત્રવિદ્યામાં વિશ્વામિત્ર નિપુણ હતા. એમણે જે
 લાઇએને પોતાની સર્વ યુદ્ધકળા શીખવી અને તેમને
 ઉત્તમ યોદ્ધા બનાવ્યા. એ વિદ્યાના બળથી રામ-
 લક્ષ્મણે વિશ્વામિત્રના શત્રુઓનો નાશ કરી એમનો
 યજ્ઞ નિર્વિધ્ન પાર પાડ્યો. યજ્ઞમાંથી પરવારી વિશ્વામિત્રે
 બેઠે કુમારોને પ્રવાસ કરાવવા માંડ્યો અનેક

૧ વિશ્વામિત્રનાં પરાક્રમ, તપ, વસિષ્ઠ સાથેની લડાઈ,
 બ્રહ્મર્ષિ યવાની ધમ્મજ વગેરે બાળકો તથા વસિષ્ઠની વાતો
 બાળકો જેવી છે.

૨ જુઓ પાછળ નોંધ ૧લી.

પ્રાન્તોમાં ફેરવી ત્યાંની જમીન, નદીઓ, ઉત્પત્તિ, પ્રજા, તેમનાં ઇતિહાસ અને રીતરિવાજ વગેરેનું એમણે બેઉ બાઇઓને સાદું જ્ઞાન આપ્યું. એમ ફરતાં ફરતાં તેઓ મિથિલાનગરી^૧માં આવી પહોંચ્યા. ત્યાંના નરેશ જનકને^૨ સીતા નામે એક કન્યા હતી. જનક પાસે એક મોટું શૈવ ધનુષ્ય^૩ હતું. એ ધનુષ્યને જે ચઢાવે તેને સીતા પરણાવવી એવી જનકે પ્રતિજ્ઞા કરેલી હતી. અનેક રાજાઓ એ પરીક્ષા આપવા આવી ગયા હતા, પણ ધનુષ્યને ઊંચકી ન શકવાથી લગ્નજયમાન થઇને ચાલ્યા ગયા હતા. વિશ્વામિત્રના કહેવાથી જનકે એ ધનુષ્ય રામને દેખાડવા મંગાવ્યું. વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રામે શુરને પ્રણામ કરી ડાળા હાથે તેને સહેલાઇથી ઊંચકી લીધું અને જમણે હાથે ઢોરી ચઢાવવા ગયા. પણ, તેમ કરવા જતાં જ તે ભાંગી ગયું. રામચંદ્રના આ પરાક્રમથી જનક અતિશય પ્રસન્ન થયા અને તાળાડતોળ દુશરથ રાજાને તેડાવવા માણસ મોકલ્યો. અયોધ્યાવાસી આવી પહોંચતાં જનકે રામ-સીતાનાં લગ્ન કર્યા અને પોતાની બીજી પુત્રી અને

૧ હાલના ફરસંગા ગાગળ.

૨ જનક એ સીતાના પિતાનું નામ હતું એમ સામાન્ય સમજૂત છે. એ બરાબર નથી. જનક એ મિથિલાના ગાન-ઓની અડક જેવું માલમ પડે છે. જેમ હૈદરાબાદના નિઝામ, તેમ મિથિલાના જનક.

૩ જુઓ પાછળ મોંધ ૨૭.

‘બે ભત્રીજાઓ’ પણ અનુક્રમે લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્નને વરાવી.

૬. લમમાંથી પરવારી સર્વે અંયોધ્યા આવવા.

પરશુરામ

નીકળ્યાં. રસ્તામાં એમને ક્ષત્રિયોના શત્રુ.

પરશુરામ^૧ મળ્યા. એનું શરીર ખૂણ ઊંચું

અને જખડું હતું. માથા પર જટાનો બાર હતો. નેત્ર લાલચોળ હતાં. એક ખાંધ પર મોટી ફરશી હતી અને બીજી ખાંધ પર એક મોટું ભયંકર વૈષ્ણવી ધનુષ્ય. ભરાવેલું હતું. રામે શિવધનુષ્ય ભાંગ્યાની વાત સાંભળતાં જ એને ખીક લાગી હશે કે રામેને કોઈ બળવાન ક્ષત્રિય જાગી જીકે અને બ્રાહ્મણોને પીડા કરે; માટે તે વિશેષ બળવાન થાય તે પહેલાં જ એનો નિકાલ લાવવો એ ઇચ્છાથી એણે રામને વૈષ્ણવી ધનુષ્ય ચઢાવી એની સાથે મુઝ કરવા નોતર્યા. રામને ધનુષ્ય ચઢાવતાં જોતાં જ પરશુરામનો મઠ ઊતરી ગયો. એ નિસ્તેજ થઈ ગયા. પૃથ્વીને ક્ષત્રિય વિનામી કરવાને અત્યાર અગાઉ એમણે જે તપશ્ચર્યા કરી હતી તે સર્વે પાણીમાં ગઈ એમ એમને લાગ્યું અને તેથી રામની વંદના કરી એ ફરી તપ^૨ કરવા આજ્યા ગયા.

૧ પરશુરામનું ચરિત્ર, એની માતાપિતા તરફની ભક્તિ અને અદ્ભુત પરાક્રમે જાણવા જેવાં છે. વસિષ્ઠ વિરુદ્ધ વિશ્વામિત્ર, અને પરશુરામ વિરુદ્ધ રામની કથાઓ પરથી જાણાય તથા ‘ક્ષત્રિયો વચ્ચે એક કાળે બારે કલ્પ હતા એમ કલ્પાક વિદ્વાનો ઇતિહાસને સમજાવે છે.

૨ જુઓ પાછળ નોંધ ૩૭.

અયોધ્યાકાણ્ડ

દ્વેદશાંક વર્ષ આનંદમાં વ્યાધ્યાં ગયાં. દશરથ દિવસે દિવસે ઘડપણથી અશક્ત થતા હતા. તેથી એમણે એક દિવસ પોતાના રાજ્યના વિદ્વાન યુવરાજપદ પ્રાણણો, માંડલિક ક્ષત્રિયો અને વૃદ્ધ પુરુષોની સલા લેળી કરી અને રામને યુવરાજ નીમવા વિષે તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. સલાએ એકમતે એ પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો અને બીજે જ ઠહાડે રામનો યુવરાજ તરીકે અભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૨. આ વખતે ભરત પોતાને મોસાળ હતો. ભરતની કૈકેયીનો કલહ ગેરહાજરીમાં એકાએક થયેલા આ ઠરાવથી કૈકેયીની એક દાસી મન્થરાને કપટનો વહેમ ગયો. એણે પોતાનો વહેમ કૈકેયીના ચિત્તમાં ભર્યો અને આ અભિષેક ગમે તેમ કરી અટકાવવા એને ઉશ્કેરી. એની શિખામણની કૈકેયી ઉપર પૂરી અસર થઈ. એણે કલહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વાર એક યુદ્ધમાં દશરથનું સારથિપણું કરી એણે ખહાડુરીથી રાજાનો પ્રાણ બચાવ્યો હતો. રાજાએ આથી પ્રસન્ન થઈ એને જો વર આપવા તે વખતે વચન આપ્યું હતું. એ વરો માગવાની આ

સરસ તક છે એમ કૈકેયીને લાગ્યું. સાંજે દશરથ એના મહેલમાં આવે તે પહેલાં એણે કલેશ શરૂ કરવા માંડ્યો. અલંકારો ફેંકી દીધા, વાળ છૂટા દીધા, નવાં કાઢી નાંખી જૂનાં અને મેલાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં અને જમીન પર આજોટી એણે મોટેથી રડવા માંડ્યું. દશરથને મહેલમાં જતાં જ કલેશનું દર્શન થયું. પુષ્કળ દૃષ્ટાંત દર્શાવે પછી કૈકેયીએ દશરથને પોતાના બે વર આપવા માગણી કરી. દશરથે તેમ કરવા વચન આપ્યું વચનથી જાંધી લીધા પછી કૈકેયીએ પહેલા વસ્ત્રો રામને જાહેર ભરતને સુવરાજ તરીકે અભિષેક અને બીજા વસ્ત્રો રા ને ચૌદ વર્ષ દેશનિકાલ કરમાવવાની માગણી કરી આવી માગણી થશે એવો દશરથને જરા યે ખ્યાલ નહોતો એ તો બીજો દિવસે પોતાના પ્રિય પુત્રને સુવરાજ નીમવાના ઉમંગમાં હૃદયભેર પોતાની માનીતી રાણીને મહેલ આવ્યા હતા પોતાની જ હરખાસ્તથી સવારે રામને સુવરાજપદ આપવા નક્કી કરી, અભિષેકને જ દિવસે એને કાંઈ પણ ઢોપ વિના ચૌદ વર્ષ વનવાસની શિક્ષા ઠેવી રીતે કરી શકાય ? એક જાણુથી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ અને બીજી જાણુથી અન્યાયી કાર્ય કરવાના સંકટમાં દશરથ આવી પડ્યા^૧ એમાંથી છૂટવા એણે કૈકેયીને ઘણી

૧ દશરથે, આ સુદ્ધાં બે વાગ, માગણી કેવા પ્રકારની થશે, એ વાળખી હશે કે નહિ એનો વિચાર કર્યા વિના એ રંડીકા-રવાની પ્રતિજ્ઞા કરવાની જૂથ કરી અને તેથી સંકટમાં આવી

સમજાવી. એને પગે - પડયા. એની - ધર્મબુદ્ધિને
જાત કરવા પ્રયત્ન કર્યો. રામને આવી આજ્ઞા
કરવાથી લોકોનો એમના ઉપર કેટલો અણુગમો થાય
તેનું ભાન કરાવ્યું. પણ કૈકેયી એકની બે થઈ નહિ.
એ આખી રાત દશરથે શોકમાં અને કૈકેયીએ
કંઠાસમાં ગાળી.

૩. સવારના પહોરમાં અલિષેક માટે વસિષ્ઠે તૈયારી
કરવા માંડી. ઘણો વખત થઈ ગયા
દશરથનો શોક છતાં દશરથ તૈયાર થઈ આવ્યા નહિ,
તેથી તેણે એક સૂતને દશરથ રાજાને જગાડવા
માઠક્યો. સૂતે દશરથ અને કૈકેયીની સૂતકીના
જેવી દશા જોઈ, પણ તે કશું સમજી શક્યો નહિ.
રાજા પણ શોક અને શરમના ઉલ્લાસને લીધે કશું
બોલી શકતો નહોતો. અંતે કેટલીક વારે તેણે
રામને તેડી લાવવા આજ્ઞા કરી. રામ તરત જ આવી
રાજાની સામે બેસી રહ્યો. પણ દશરથની છબ જ
ઊપડતી નહોતી એમની આંખમાંથી આંસુ આંધ્યાં જતાં
હતાં રામ આ જોઈ ગભરાઈ ગયા અને કૈકેયીને
કારણ પૂછવા લાગ્યા. દશરથ બોલે નહિ અને લાજ
રાખી કૈકેયી મૂંગી રહે તો પોતાનો સ્વાર્થ ગગડે,

પણ વિચાર્યા વિના કાઈની માગણી સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી
શકાય ? અને તેમ કર્યા પછી એ પ્રતિજ્ઞા જાળવવા કેઈ
નિર્દોષને અન્યાય કરી શકાય ? પ્રતિજ્ઞા કર્યા પડેલાં કેટલો
વિચાર કરવો જોઈએ, એ દશરથે ઠીક સીખવું છે.

એ, બીકથી કૈકેયીએ જ રાજાની વતી બોલવાનું શરૂ કર્યું. તેણે કહ્યું: “રામ, તારી બીકથી રાજા કંઈ બોલી શકતા નથી. પોતાના પ્રિય પુત્રને કડવી આજ્ઞા સંભળાવતાં એમની છલ બેપડતી નથી, માટે તે વાત હું તને કહું છું તે સાંભળ. પૂર્વે રાજાએ મને બે વરદાન આપવા વચન આપ્યું હતું. તે મેં આજે માઝ્યાં અને એમણે મને આપ્યાં પણ હવે પ્રાકૃત પુરુષની માફક એ પશ્ચાત્તાપ કરે છે. એ વરો સત્ય કરવાનું તારા હાથમાં છે. રામ, સર્વ ધર્મનું મૂળ સત્ય છે, એ તું અને સર્વ સજ્જનો જાણે છે તે સત્ય તારે માટે રાજા કેમ છોડી શકે? ”

૪ આ સાંભળી રામ બહુ દુઃખિત સ્વરે બોલ્યા: “દેવિ, હું જો રાજાની આજ્ઞા ન પાળું રામનાં વતો. તો મને ધિક્કાર છે રાજાની આજ્ઞાથી હું અગ્નિમાં પણ પડવા તૈયાર છું. મને કહો રાજાની શી આજ્ઞા છે? રામ એકવચની, એકબાણી અને એક-પત્નીવ્રતી છે. એ કોઈ દિવસ અસત્ય બોલતો જ નથી ”

૫ આ પ્રમાણે રામને વચનથી બાંધી લઈ કૈકેયીએ પોતાને મળેલાં વરદાનો કહી સંભળાવ્યાં, અને રાજાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા તરત જ અયોધ્યા છોડી જવા જણાવ્યું રામે એકદમ નીકળી જવા ખુશી બતાવી. આ સંવાદ સાંભળતાં જ દશરથ મૂર્છાવશ થઈ ગયા. આથી રામને બહુ દુઃખ લાગ્યું એણે કૈકેયીને કહ્યું: “દેવિ, મને કોઈ સામાન્ય માણસના જેવો અર્થલોભી

જાણે નહિ. ઋષિઓની જેમ હું પણ પવિત્ર ધર્મને પાળવાવાળો છું. માતાપિતાની સેવા કરવી અને એમની આજ્ઞા ઉઠાવવી, એથી હું કેાઈ વધારે મોટો ધર્મ સમજતો જ નથી. તમે મને ખરેખરો સફળણી જાણ્યો નથી, નહિ તો તમે રાજાને આ દુઃખમાં નાંખત નહિ. તમારે જ મને વનવાસ જવાની આજ્ઞા કરવી થટતી હતી. જેમ રાજાની આજ્ઞા મને માન્ય છે, તેમ તમારી આજ્ઞા પણ મારે માથે છે. હરે. હવે હું માતાની આજ્ઞા લઈ, સીતાને સમજાવી હમણાં જ નીકળી જઈ છું. ભરત બરાબર પ્રજાને પાળે અને રાજાની સેવા કરે એ જોજો, કારણ કે એ જ આપણો સનાતન ધર્મ છે.”

૬. ત્યાંથી નીકળી રામ લાગલા જ કૌસલ્યાને મદિરે ગયા અને બનેલી સર્વે હઠીકત સીતા અને એને કહી. આવું અણધાર્યું સંકટ લક્ષ્મણનો સાથ આવવાથી કૌસલ્યાને જે દુઃખ થયું તેમાંથી એને શાન્ત કરવાં એ સહેલું નહોતું. પણ પ્રિય વચનોથી રામે એમને ધીરજ આપી અને એમનો આશીર્વાદ લઈ એ સીતાની પાસે જઈ પહોંચ્યા. સીતાએ રામ સાથે વનમાં જવા આગ્રહ કર્યો. પતિના લાગ્યમાં પત્ની તરીકે પોતાનો અર્થ હિસ્સો લોગવવાનો એણે હક જતાવ્યો. રામ તેની વિનંતિનો અસ્વીકાર કરી શક્યા નહિ, તેથી એમને પણ સાથે જવાનું કંઈ લક્ષ્મણે પણ રામના

સાથી થવા ઇચ્છા દર્શાવી. મુમિત્રાની આજ્ઞા લઈ તેમ કરવા રામે એને અનુમતિ આપી. વીરમાતા મુમિત્રાએ તરત જ રજા આપી અને કહ્યું: “દીકરા, રામને દશરથને ઠેકાણે ગણજે, મારે ઠેકાણે સીતાને ગણજે અને અરણ્યને અયોધ્યા માનજે.”

૭. પોતાની સર્વ સંપત્તિનું દાન કરી દઈ રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા દશરથની છેલ્લી આજ્ઞા માગવા ગયાં. દશરથે સર્વ વસ્તુઓ અને મંત્રીઓને ભેગાં

કર્યાં. થોડી વારમાં રામના વનવાસની વાત આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ અને અનેક નગરજનોની પણ રજવાડા આગળ ભીડ થઈ. કૈકેયીએ ત્રણેને માટે વહલો લાવી મૂક્યાં. રામ અને લક્ષ્મણે એ પહેરી લીધાં, પણ સીતાને એ પહેરતાં આવડ્યાં નહિ. ઉવટે રામે એ વસ્ત્રો એના રાજશાહી પોષાકની ઉપર જ ખાંધી લીધાં. આ દેખાવ જોઈ બધા લોકોને કૈકેયીની નિષ્કુરતા માટે અતિશય ખોટું લાગ્યું. વસિષ્ઠે પણ એનો તિરસ્કાર કર્યો. એણે એમ પણ કહ્યું કે, રામ ભલે વચનથી બંધાઈને વનવાસ લાય, પણ સીતાએ એની સાથે જવાની જરૂર નથી. રામની અર્ધાંગના તરીકે એની વતી રાજ્ય ચલાવવાનો એને અધિકાર છે. કૈકેયી પોતાની હઠ ન છોડે તો સર્વ નગરવાસીઓ સહિત પોતે પણ અરણ્યમાં જવાની ધમકી આપી. પણ કૈકેયીના ઉપર આ પ્રહારોની કશી અસર થઈ નહિ. એનું હૃદય પથ્થર બની ગયું હતું.

૮. અન્તે, તેમને એક રથમાં બેસાડી દેશની હદ બહાર છોડી આવવાની તૈયારીઓ થઈ. સર્વે વડીલોને પ્રણામ કરી ત્રણે જણ રથમાં બેઠાં. વનવાસ હજારો લોકો રથની ચારે બાજુએ ફરી વળ્યા, અને પાછળ દોડવા લાગ્યા. પિતા પણ પાછળ દોડવા મંડ્યા, પણ મૂર્ચ્છા ખાઈ જમીન પર પડ્યા. રામથી પિતાની આ સ્થિતિ જોઈ શકાતી નહોતી, છતાં એ પણ સહન કર્યે જ છૂટકો એમ વિચારી એમણે સૂતને રથ હાંકી મૂકવા આજ્ઞા કરી. કેટલાક લોકો રામની પાછળ જંગલમાં ગયા. રામે એમને પાછા વળવા કેટલી થે વાર સમજાવ્યા, પણ પ્રેમની અતિ-શયતાથી કોઈએ માન્યું નહિ. છેવટે સાંજને સુમારે તમસા નદી આગળ એક ગાડ નીચે રામે રથ છોડાવ્યો. પ્રજાજનો પણ બિચારા ત્યાં જ સૂઈ રહ્યા. કોઈએ તે દિવસે અન્ન ખાધું નહોતું. સવારના પહોરમાં રામે લક્ષ્મણને ઉઠાડ્યા, અને પ્રજાજનો જાગે તે પહેલાં રથ હાંકવી મૂક્યો હોય તો જ લોકો પાછા ફરે એમ બંનેએ વિચારી સૂતને તૈયારથવા આજ્ઞા કરી. લોકોએ સવારના રામને ન દેખ્યા, એટલે શોક કરી નિરાશ થઈ પાછા અયોધ્યા ફર્યા.

૯. સંધ્યાકાળના સુમારે રથ કોચલ દેશ વટાવી ગયો. અને ભાગીરથીના તટ પર આવી ઊભો રહ્યો. અહીં સીલોનું એક સંસ્થાન હતું. ત્યાંનો રાજા ગુહ રામનો મિત્ર થતો હતો. એણે રામની સારી રીતે

આગતાસ્વાગતા કરી. બીજે દિવસે સવારે રામે સૂતને પાછો વાળ્યો. ગુહે રામને ગંગાપાર પહોંચાડવા વ્યવસ્થા કરી.

૧૦. સૂત ઝયોધ્યા પહોંચ્યો ત્યારે દશરથ કૌસલ્યાના મહેલમાં પુત્રવિરહથી માંદા થઈ દશરથનું શ્વસ્ય પડેલા હતા ઘણાં વર્ષ પહેલાં પોતાને હાથે મરેલો ઋષિપુત્ર અવણી અને એનાં અંધ માળાપ એની નજર આગળ આવ્યાં કરતાં હતાં, અને તેમ તેમ એને રામનો વિયોગ વધારે માલતો હતો. અન્તે, મધરાત વીત્યા બાદ ‘રામ, રામ’નું રટણ કરતા વૃદ્ધ રાજાએ પ્રાણ છોડ્યા. દશરથ ગયા પણ અન્તકાળે ‘રામ’નું રટણ કરવાનો પાઠ, જાણે, સારતવર્ષને શીખવતા ગયા.

૧૧. બીથારાં કૌસલ્યા અને સુમિત્રાને પતિ-પુત્ર બંનેનો સાથે વિયોગ થયો કૈંકેથીને ચે
 રાણીઓની દશરથ પર પ્રેમ હતો પણ હજી એનો
 દશા રાજ્યપ્રાપ્તિ માટેનો મોહ જિતર્યો નહોતો,
 અને એ મોહે એની જુદી અને શુભ ભાવનાઓને દાબી નાંખી હતી તેથી વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થતાં તેને આજુ દુઃખ થયું નહિ.

૧૨. દશરથના મરણ પછીની વ્યવસ્થા વસિષ્ઠને

૧ અવણીની વાત વિદ્યાર્થીએ જાણી લેવી.

માથે આવી પડી. એણે તરત જ ભરતને તેડાવવા હ્રત મોકલ્યો, પણ અયોધ્યાના કથા ખબર ન કહેવા એને સૂચના કરી. કારણ કે, કૈકેયીના પિતાના કુળમાં કન્યા-વિક્રયનો રિવાજ હતો, અને તેથી આ સંધિ ભેળને એનો પિતા દીકરીનું સન્ન્ય પચાવવા હુલ્લો કરે એવો સંભવ હતો.

૧૩. ભરત અને શત્રુજ્ઞ યોડા દિવસમાં અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા. શહેરમાં સર્વજ્ઞ શોક-દર્શક ચિહ્નો ભેઠ એમને અનેક પ્રકારની અમંગળ શંકાઓ થવા લાગી, પણ સારથી તરફથી કશી ચોક્કસ ખાતમી મળી નહિ. ભરત સીધો કૈકેયીને મંદિરે જઈ માતાને પગે પડ્યો, અને પિતાના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. જાણે એક પારકા માણસને એના પિતાના મરણના સમાચાર સંભળાવી ધૈર્ય રાખવા દિલાસો આપતી હોય, તેમ કૈકેયીએ દશરથના ખબર આપ્યા. સાથે સાથે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાના વનવાસની હકીકત પણ કહી, અને ભરતને રાજા તરીકે સંબોધન કરી અલિનંદન આપવા લાગી.

૧૪. પણ કૈકેયીની ધારણા કરતાં ભરત છુદાજ પ્રકારનો પુત્ર નીકળ્યો કૈકેયીનું દુશ્ચરિત સમજવામાં આવતાં જ એના સંતાપનો પાર ન રહ્યો. એણે કૈકેયીને એના સન્ન્યલોભ અને કઠોરતા માટે ખૂબ તિરસ્કાર કર્યો. સન્ન્ય સ્વીકારવાની એણે ચોખ્ખી ના પાડી.

૧૫. કૈકેયી પાસેથી એ લાગલો જ કૌસલ્યાને
 ભરતનો મળવા ગયો. કૈકેયીના અપરાધમાં એનો
 સંતાપ હિસ્સો પણ હશે જ એમ માની લઈ
 કૌસલ્યાએ ભરતને કઠોર વચન કહ્યાં. ત્યારે તે મહાત્મા
 "માતા સંતાપ અને આવેશથી બોલ્યો: "માતા,
 જો હું નિષ્પાપ ન હોઉં, જો મને આમાંનું કંઈ પણ
 ખબર હોય, જો મારી સંભતિથી રામ વનવાસ ગયા
 હોય, તો હું લોકોના શુભામોનો શુભામ થાઉં; તો
 મને સૂઈ ગયેલી ગાયને લાત માર્યા બસબસ પાપ
 લાગે; છઠ્ઠા ભાગથી અધિક કર લેતાં છતાં પ્રજાનું
 પાલન ન કરનારા રાજાને જે પાપ લાગે છે તે મને
 લાગે." આવા ભીષણ શપથ લઈ ભરત દુઃખથી જમીન
 પર પછડાઈ પડ્યો. કોપરહિત થયેલી કૌસલ્યાએ મધુર
 વચને તેનું સાંત્વન કર્યું

૧૬. ખીજે દિવસે વસિષ્ઠે ભરતની પાસે દશ-
 રથની પ્રેતક્રિયા યથાવિધિ કરાવી. સર્વ
 રાજ્યનો પ્રજાગણે ભરતને મુકુટ ધારણ કરવા
 અસ્વીકાર વિનંતિ કરી, પણ ભરતે દૃઢતાથી ઉત્તર
 આપ્યો: "રામ અમારા સર્વમાં પરિલ છે; તે જ
 આપણા રાજા થશે. માતાએ પાપ કરી મેળવેલું રાજ્ય
 હું લેવાનો નથી. હું હમણાં જ વનમાં જઈ મારા પ્રિય
 ગંધુને પાછો લાવીશ "

૧૭. એણે તરત જ ચતુરંગ સેના સાથે રામને
 રામને પાછા તેડવા જવાની તૈયારી કરવા માંડી.
 સાવવા પ્રયાણ એની આ ઉદારતાથી સર્વ લોકોએ
 એને અતિશય ધન્યવાદ આપ્યો. સર્વ
 સૈન્ય, રાણીઓ, મંત્રીઓ, મન્ત્રજન તથા ગુરુ વસિષ્ઠ
 અને લાઇ શત્રુધ્ન સહિત ભરત ગંગાકિનારે આવી
 પહોંચ્યો. ત્યાં શુભત્રે ભરતને જણાવ્યું: “ આ જગાએ
 રામ અને લક્ષ્મણે વડનો ચીક માથે લગાડી જટા
 બાંધી હતી અને વઢકલ ધારણ કરી જમીન ઉપર
 સૂતા હતા. ” આ સાંભળી ભરતે પણ તરત જ રાજ-
 દરબારી પોપાક કાઢી નાંખી રામ પાછા અયોધ્યા
 આવે ત્યાં મુખી વનમાં રહેવાનું અને જટા તથા વઢકલ
 ધારણ કરવાનું મત લીધું.

૧૮. આટલા સમયમાં રામ અયાગ પાસે ભર-
 દાજના આશ્રમ આગળ થઈ ચિત્રકૂટ
 ચિત્રકૂટ પર્વત પર બેઠા રહ્યા હતા. ભરતને
 સસૈન્ય આવેલો જોઈ કદાચ એ રામનો સમૂળગો નાશ
 કરવા જતો હોય તેવી સર્વને ધંકા થતી હતી, અને
 તેથી રામ ક્યાં રહ્યા છે તેની બાળ આપવા કોઇ
 તૈયાર થયું નહિ. પણ વસિષ્ઠની સમજાવટથી સર્વને
 ભરતની બંધુભક્તિ વિષે ખાત્રી થઇ અને એમને
 રામની બાળ લાગી. ચિત્રકૂટ પર રામની પર્ણકૂટી
 દેખતાં જ ભરત સૈન્યને ઊભું રાખી શત્રુધ્નની સાથે
 રામ લણી નાના બાળકની જેમ પ્રેમથી દોડવા લાગ્યા.

સૈન્યને ફરથી જોઈને ભરત વૈરભાવથી આવતો હતો એમ લક્ષ્મણને શંકા ગઈ અને એ ભરતનો વધ કરવા તૈયાર થયો. પણ રામે તેને વાર્યો અને કહ્યું :
 “લલ્લા માણસ, એકવાર ભરતને રાજ્ય આપવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેને કાર મારવાથી શો લાભ થવાનો હતો ? ભરત વગર, લક્ષ્મણ વગર કે શત્રુધ્ન વગર જે કંઈ મને સુખ કરનારી વસ્તુ હોય તે તત્કાળ અગ્નિમાં બળી જશે.” એને ભરતની નિષ્પાપતામાં અને અંધુલક્ષિતામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. એની સાથે નિષ્કુર અને અપ્રિય ભાષણ ન કરવા લક્ષ્મણને ચેતવ્યો.

૧૬. ભરતે આવતાં વેંત જ રામનાં ચરણમાં

ભરત અને રામનો મેળાપ માથું નાંખ્યું, અને ફસકે ફસકે રડવા માંડ્યું. કેટલીક વારે શાંત થઈ છેવટે એણે અયોધ્યાની સઘળી હકીકત કહી.

પિતાના મરણની વાત સાંભળી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને ઘણો શોક થયો. શોકનો વેગ રામ્યા પછી ભરતે રામને અયોધ્યા પાછા ફરવા વિનંતિ કરી. એણે કહ્યું : “રાજાએ કૈકેયીનું સાંત્વન કરવા માટે મને રાજ્યપદ આપ્યું તે હું પાછું આપને અર્પણ કરું છું. એટલે પાછા ફરવામાં આપની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતો નથી.” પણ રામે કહ્યું : “પિતાનું વચન સત્ય કરવું એ જ પુત્રનું કર્તવ્ય છે. સર્વ વસ્તુ કરતાં સત્ય જ મને વધારે પ્રિય છે, કારણ કે સત્યની જરાજરી કોઈ પણ ચીજ કરી શકે એમ નથી. રાજાએ તો તેમાં

ખાસ કરી સત્ય હમેશાં પાળવું જોઈએ; કારણ રાજ્યની ઇમારત સત્યના-પાયા પર રચાય છે. જે રીતે રાજા ચાલે છે તે જ રીતે પ્રજા ચાલશે. રાજા જો સત્યનો ત્યાગ કરે તો પ્રજા સત્યને માર્ગે શી રીતે ચાલે? સત્ય એ જ સર્વ ધર્મનું મૂળ છે; માટે લોક કિંવા મોહને વશ થઈ હું સત્ય રૂપી સેતુને છોડનાર નથી.”

૨૦. બેમાંદી કોની ઉદારતાનાં વધારે વખાણ કરવાં એ ઠરાવવું મુશ્કેલ હતું. પ્રજાજનો બન્ને ઉપર ફિદા થઈ ‘ધન્ય ધન્ય’ ના પોકારો કરી રહ્યા હતા. છેવટે એમ ઠર્યું કે ભરતે રામની પાદુકા રાજ્યાસન પર મૂકી રામને નામે રાજ્ય ચલાવવું ભરતે સાથે સાથે કહી દીધું કે જો શ્રાદ્ધ વરસ પૂરાં થતાં જ તમે નહિ આવો તો હું ચિતાપ્રવેશ કરીશ. એણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વનવાસીને વેરે રાજકારણાર ચલાવવા માંડ્યો.

અરણ્યકાણ્ડ

વનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી રામ જુદા જુદા આશ્રમે
 જોતા જોતા હસિણ તરફ ચાલતા
 વિરાધનો નાશ હતા. તેવામાં એક દિવસ એમને કોઈક
 જંગલમાં વિરાધ નામે એક પ્રચંડ રાક્ષસ મળ્યો.
 એણે રામ વગેરે ઉપર હલ્લો કર્યો. રામ અને લક્ષ્મણને
 એણે એક એક હાથમાં ઉપાડી લીધા. બાણો તો
 એની જાડી ચામડીમાં પેસી જ ચક્ત્રાં નહિ, પણ
 રામ અને લક્ષ્મણે તલવાર વતી જે હાથે એણે
 એમને ઉપાડ્યા હતા તે કાપી નાંખ્યા, અને એવી રીતે
 છૂટા થઈને એના પગ પણ કાપી નાંખ્યા. પછી તેને
 એક ખાડામાં દાટી દીધો.

૨. ત્યાંથી તેઓ દંડકારણ્ય તરફ ગયાં. ત્યાંના

મુનિઓએ રામ અને લક્ષ્મણને
 દંડકારણ્ય પોતાની પાસે જ રહી એમનું રક્ષણ

કરવા વિનંતિ કરી. દંડકારણ્યમાં તે વળતમાં રાક્ષસોની
 ઘણી જ વસ્તી હતી. ચિત્રકૂટથી માંડીને પમ્પા
 સરોવર સુધી માણસનું માંસ ખાનારા રાક્ષસો તાપસોને
 ત્રાસ આપી રહ્યા હતા. રામે જુદા જુદા આશ્રમોમાં
 જઈ ચાર છ મહિના કે વર્ષ સુધી ત્યાં ત્યાં રહીને
 રાક્ષસોનાં ઉપદ્રવ જોઈ કર્યો. આ રીતે વનવાસનાં
 કશ વર્ષ પીતી ગયાં.

૩. ત્યાર પછી રામ દક્ષિણમાં અગસ્ત્ય મુનિના આશ્રમમાં ગયા. અગસ્ત્યે ત્રણે જણાંનો પંચવટી સારી રીતે સત્કાર કર્યો અને રામને એક મોટું વૈષ્ણવી ધનુષ્ય, એક અમોઘ બાણ, અખૂટ, બાણથી ભરેલા બે બાયા અને સોનાના મ્યાનમાં મૂકેલી એક તલવાર ભેટ કર્યા અને એમને પંચવટીમાં રહેવાની સલાહ આપી.

૪. પંચવટી જતાં રસ્તામાં એમને જટાયુ નામે ગીધ સાથે મૈત્રી થઈ. તેને સાથે જટાયુ લઈ ગોદાવરીને કાંઠે તેઓ આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં લક્ષ્મણે એક મુંઠર પર્ણિકૃતી પાનાવી. લક્ષ્મણની મહેનતથી પ્રસન્ન થઈ રામ તેને ભેટી પડયા અને બોલ્યા: “તારા આશ્રમ માટે આલિંગન સિવાય બીજું કાંઈ આપવાને મારી પાસે નથી.” એ પર્ણિકૃતીમાં ત્રણે જણાં રહેતાં, અને જટાયુ ઝાડ ઉપર બેસી તેમનો ઘોડીપહેરા કરતો.

૫. એક દિવસ શિયાળામાં રામ, લક્ષ્મણ અને સર્પજાતી સીતા નદીમાં સ્નાન કરી પાછાં ફરતાં હતાં, તેટલામાં શૂર્પણખા નામે એક રાક્ષસી ત્યાં આવી ચઢી. એ લંકાના રાજા રાવણની બહેન થતી હતી અને દંડકારણ્યમાં ખર અને દુપણ નામે પોતાના સગા ભાઈઓ સાથે રહેતી હતી. રામને

૧ શૂર્પણખા એટલે સુપ્ત્રા જેવા નામવાળી. એ રાવણની મસિંવાઈ બહેન હોય એમ લાગે છે.

જોઈ એ એના ઉપર મોહ પામી અને એની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી. રામ-લક્ષ્મણે પહેલાં તો એની વાતને હસી કાઢવા માંડી, પણ પછી તો એનું અતિશય જંગલીપણું જોઈને એમને એના ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો, અને તેથી રામની પ્રેરણાથી લક્ષ્મણે એનાં નાકકાન કાપી નાંખ્યાં. શૂર્પણખા ચીસ પાડતી અને રડતી ખરની પાસે જઈ પહોંચી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાને કાર મારી, તેમનું લોહી શૂર્પણખાને પીવડાવવાની ખરે ચોદ બળવાન રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી. રાક્ષસો સહિત શૂર્પણખા પાછી રામના આશ્રમ પાસે ગઈ. તેમને આવતાં જોતાં જ રામે લક્ષ્મણ અને સીતાને પર્ણકુટીમાં મોકલી દીધાં, અને રાક્ષસો હલ્લો કરે તે પૂર્વે જ તેમના ઉપર બાણ છોડી તેમનો નાશ કર્યો. શૂર્પણખા પાછી ખર પાસે નાઠી હુવે ખર, સેનાપતિ દુષણ અને રાક્ષસોનું સૈન્ય લઈ પંચવટી પર હુમલો લઈ ગયો. કાંઈક રમખાણ લાગવાનું જ એમ ખાત્રી હોવાથી રામે પ્રથમથી જ સીતાને ડુંગરોમાં મોકલી દીધાં હતાં અને પોતે લડવા માટે સજ્જ થઈ રહ્યા હતા. એક તરફ એકલા રામ અને બીજી તરફ રાક્ષસોનો ભયંકર સંગ્રામ શરૂ થયો. આખરે રામે તે સર્વેનો નાશ કરી જય મેળવ્યો.

૬. એક જ પુરુષને હાથે પોતાના ભાઈ અને આટલા બધા રાક્ષસોનો સંહાર થયેલો

રાવણ.

જોઈ, શૂર્પણખા લંકામાં રાવણ પાસે દોડી. રાવણ તે વખતે સૌથી બળવાન રાજા હતો.

એના રાજ્યલોભ ત્રણે લોકમાં સમાતો નહોતો. વળી, એ જાતે પ્રાણીઓ હોવાથી વિદ્વાન અને શાસ્ત્રજ્ઞ હતો. સર્વ પ્રકારની મંત્રવિદ્યા અને વિજ્ઞાનવિદ્યામાં તે કુશળ હતો. રાજ્યપદ્ધતિ રચવામાં નિપુણ હતો. એનું રાજ્ય માત્ર હિંદમાં જ નહિ, પણ ભરતખંડના ઘણા ભાગમાં હતું અને ત્યાં એનું ભરકર પડ્યું રહેતું. એના રાજ્યમાં દશે દિશામાં શું થાય છે તેની એને જીણામાં જીણી ખબર પડતી; અને તેથી એ દશાનન એટલે દશે દિશાએ મુખવાળો કહેવાતો. એનું રાજ્ય પ્રજાને ત્રાસ રૂપ અને પૃથ્વીને ભાર રૂપ હતું. એ અત્યંત મહાંધ અને કામી હતો. હજારો સ્ત્રીઓને એણે પોતાને ત્યાં પૂરી રાખી હતી. તપસ્વીઓ અને પ્રાણીઓ પાસેથી પણ એ કર લેતો. એના ઘણાં એનેએ ટહું અભિમાન હતું કે પિશાચ, રાક્ષસ, દેવ કે દૈત્ય કોઈને હાથે પણ મરવાની એને બીક નહોતી લાગતી. માણસ જાતને તો એ ગણકારે જ શાનો? શર્પણખાએ એની આગળ જઈ લક્ષ્મણે કરેલાં અપમાનની અને રામનાં પરાક્રમની વાત કહી. પણ એ અપમાન અને યુદ્ધનું ખડું કારણ ન જણાવતાં રાવણને એવું સમજાવ્યું કે “રામની સુંદર સ્ત્રી સીતાને તારે માટે હું હરણ કરી લાવતી હતી, તેથી મને આ ખમવું પડ્યું.”

૭. રાવણે શર્પણખાને દિલાસો આપ્યો અને સીતાને ગમે તે રીતે હરી લાવી રામ ઉપર વેર વાળવાનો નિશ્ચય

કર્યો. વાત એવી રીતે લખાયેલી છે કે મારીચ નામનો એક અસુર તપ કરતો હતો તેને રાવણ મળ્યો અને તેને એક સુવર્ણ મૃગ બની સીતાને લલચાવવા રાવણે સમજાવ્યો. મારીચે આ દુષ્ટ કૃત્યમાંથી રાવણને વારવા પ્રયત્ન કર્યો; પણ એણે માન્યું નહિ અને ઊલટો મારીચને મારવા તૈયાર થયો. તેથી અંતે ગલરાધ મારીચ રાવણની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર થયો. રંગબેરંગી સુવર્ણ મૃગનું રૂપ ધારણ કરી, તે સીતાની દૃષ્ટિ પડે તેમ ઝાડોનાં કુમળાં પાન ખાતો ખાતો રામના આગ્રમ પાસે ફરવા લાગ્યો. કૂલ વીણતાં સીતાએ એને જોયો, અને તરત જ રામને બોલાવી એને જીવતો અથવા મારીને પણ લાવવા આગ્રહ કર્યો. પત્નીને ખુશ કરવા, રામ તરત જ લાઇને સીતાને સંભાળવાનું કહી હરણની પાછળ દોડ્યા. મારીચ દોડતો દોડતો રામને દૂર સુધી ખેંચી ગયો અને છેવટે નાસવાનો લાગ શોધવા લાગ્યો. જીવતો હાથમાં આવી નહિ શકે એમ જોઇ રામે એના ઉપર બાણ મારી વીંધ્યો. મરતાં મરતાં એણે પોતાનું અસલી સ્વરૂપ^૧ ધારણ કર્યું, અને રાવણને જોડે કરી રાખેલા સંકેત પ્રમાણે રામના જેવો જ સાદ કાઢી, ‘હે સીતા, હે લક્ષ્મણ’ એમ ચીસ

૧ અસુરો ઇચ્છા પ્રમાણે માયાવી રૂપો ધારણ કરી શકે છે, પણ મરતી વખતે મૂળ રૂપમાં જ ફરવાઈ જાય છે, એવી માન્યતા છે.

પાડી. મૃગને ઠેકાણે અસુરને પડેલો જોઈ, આ કાંઈક આસુરી દુગો છે એમ રામને લાગ્યું અને સીતાની સહીસલામતી વિષે ચિંતાતુર થયા. પણ ધૈર્ય રાખી એક બીજું મૃગ મારી રામ ઝડપથી જનસ્થાન તરફ પાછા ફર્યા.

૮. આ તરફ સીતાએ મારીયની મરતી વેળાની ચીસ સાંભળી અને લક્ષ્મણને રામની વહારે ધાવા કહ્યું. રામની આજ્ઞા વિના જો તે સીતાને છોડીને જાય તો રામ નારાજ થાય, તેથી લક્ષ્મણે સીતાને ધીરજ રાખવા કહ્યું. પણ એક બાજુનો જ વિચાર કરવાવાળી અને ઉતાવળા સ્વભાવની સીતાને આથી ક્રોધ ચઢ્યો, અને એણે લક્ષ્મણ ઉપર અઘટિત શંકા લાવી ન છાજે એવા શબ્દ સંભળાવ્યા. આથી અતિશય દુઃખિત થઈ લક્ષ્મણને ધનુષ્ય-બાણ લઈ રામની પાછળ જવું પડ્યું.

૯. લક્ષ્મણ ગયા પછી થોડી વારમાં જ સંન્યાસીનું રૂપ ધારણ કરી રાવણ પર્ણકૃટી સીતાહરણ આગળ આવી પહોંચ્યો. સીતાએ સાધુ બાળી એનો સત્કાર કર્યો, અને પોતાનાં કુળ-ગોત્ર વગેરે જણાવ્યાં. રાવણે પણ પોતાની ઓળખાણ આપી, અને પોતાનાં રાજ્ય, સંપત્તિ, પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કર્યું. પછી જો સીતાને પોતાની પટરાણી કરવાની લાલચ આપવા લાગ્યો. સાધુ વેશમાં અસુરને

જોઈ સીતાએ એનો ખૂંજ કોધથી તિરસ્કાર કર્યો. આથી રાવણે પોતાનું આમુરી સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું, અને એક હાથે તેનો ચોટલો પકડી અને બીજે હાથે બિંચડી લઈ પોતાના મોટા ખચ્ચરના રથમાં બેસાડી તે ચાલતો ગયો. સીતાએ રામ અને લક્ષ્મણને ખૂબ ખૂમો પાડી, પણ રામ-લક્ષ્મણને તે સંભળાઈ નહિ. આશ્રમથી થોડે દૂર એક વૃક્ષ પર વૃદ્ધ જટાયુ લંગડે પગે બેઠો હતો, તે સીતાની દૃષ્ટિએ પડ્યો. સીતાએ તેને ખૂમ પાડી. ઘરડો છતાં એ રામનો શૂરો મિત્ર સીતાની મદદે બિડ્યો. એણે પોતાની ચાંચથી રાવણનાં ખચ્ચરો મારી નાંખ્યાં અને રથના કુરચે કુરચા બિડાવી દીધા. રાવણના હાથ પણ એણે ચાંચ મારી ધાયલ કર્યા, એટલે રાવણે સીતાને જમીન પર મૂકી એની સાથે લડવા માંડ્યું. જટાયુએ પોતાનું સર્વ ર રાવણ ઉપર અજમાવ્યું; પણ એક ગાપડા વૃદ્ધ પક્ષીનું અસુર આગળ ફેટકું ચાલે ? છેવટે દુષ્ટ રાવણે તલવારથી એની પાંખો દાખી નાંખી. આથી એ નિર્બળ થઈ જમીન પર પડી ગયો. આ રીતે અજાણના રક્ષણાર્થે પોતાનો પ્રાણ અર્પણ કરી, આ પક્ષીરાજે પોતાનું જીવન ધન્ય કર્યું.

૧૦. રામાયણમાં વાનર નામની એક જાતિનું વર્ણન આવે છે. એ પ્રાણીઓ વાનરો દેખાવમાં કાંઈક માણસને અને કાંઈક વાંદરાને મળતાં હતાં. વાંદરાની માફક એમને ડીલે

લાંબા કેશ અને પુન્છ હતાં. તેઓ ક્ષણ, મૂળ અને કન્દ ઉપર રહેતાં, અને લાગ્યે જ વચ્ચનો ઉપયોગ કરતાં. પણ એમનામાં માણસોને મળતી રાજ્યવ્યવસ્થા હતી, અને એમની વાણીની શક્તિ અને બુદ્ધિનો વિકાસ માણસના જેવો જ હતો. સદાચાર, નીતિ, શીલ, પ્રામાણિકતા, શૌર્ય વગેરે જાળવતો જોઈએ તો વાનરોની માણસાઈ નર નામે જોળખાતાં પ્રાણીઓ કરતાં ઊતરતી જણાતી નથી. વાલી નામે એક વાનર એ સર્વે જાતિનો રાજા હતો. એણે પોતાના લાઈ મુશીવને દેશનિકાલ કરી એની સ્ત્રી તારાને રાણી બનાવી હતી. લાઈના ભયથી મુશીવ, હનુમાન અને બીજા ત્રણ વાનરો સાથે ઋઘ્વમૂઢ પર્વતમાં સંતાતો કરતો હતો. હનુમાન એ મુશીવનો પરમ મિત્ર અને મત્રી હતો વાનરોમાં એ સૌથી બળવાન, બુદ્ધિવાન અને ચારિત્રવાન હતો. એ આજન્મ બ્રહ્મચારી હતો.

૧૧. જટાશુને મારી રાવણ વળી સીતાને લઈને લંકા તરફ દોડવા લાગ્યો ઋઘ્વમૂઢ પર્વતના શિખર પરથી પસાર થતાં સીતાએ મુશીવ વગેરે પાંચ વાનરોને બેઠેલા જોયા એ લોકો પોતાની હકીકત રામને કહેશે એ આશાથી સીતાએ પોતાના વચ્ચનો છેડો ફાડી તેમાં થોડાં અલંકાર બાંધી તે વાનરો તરફ ફેંક્યાં.

૧૨. નદી અને પર્વતો ઓળંગી, સમુદ્રને પાર કરી, રાવણ ગંધાદાનંધ લંકામાં આવી પહોંચ્યો.

પછી તે સીતાને પોતાની સર્વ સંપત્તિ બતાવી પટરાણી થવા લલચાવવા લાગ્યો. પણ રામ જેવા સિંહની પત્ની તે એક ચોરને ગણકારે? એણે ઠઠાર શબ્દોથી રાવણનો તિરસ્કાર કર્યો. તેથી રાવણે એને એક વર્ષની મહેતલ આપી, અને તેટલા વખતમાં ન સમજી જાય તો એના દુકડા કરી ખાઈ જવાની ધમકી આપી. અશોક નામે એક વનમાં રાક્ષસીઓના સખત ચોટીપહેરામાં એને રાખવામાં આવી. રામમાં પૂર્ણ ભક્તિવાળી અને એનાં પરાક્રમ તથા શૌર્યમાં શ્રદ્ધાવાળી સીતાએ ધીરજથી આ દુઃખના દિવસો કાઢવા હિંમત બાંધી.

કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ

આ તરફ રામ અને લક્ષ્મણ પાછા ફર્યા ત્યારે
 રામનો શોક સીતાને ન જોઈ અતિશય ગભરાયા.
 રામનો શોક 'તો કેમે કર્યો માય નહિ.
 'સીતા, સીતા' કરતા એ ગાંડા જેવા થઈ ગયા.
 ઝાડ, પાન, પશુ, પક્ષી સર્વેને સીતાના સમાચાર
 પૂછવા લાગ્યા. લક્ષ્મણે રામને ધીરજ રાખવા અને
 સીતાની શોધ માટે પ્રયત્ન કરવા સલાહ આપી અને
 જણા આશ્રમ છોડી સીતાને જોળવા નીકળી પડયા.
 રસ્તામાં ઘાયલ થઈ પડેલો જટાયુ મળ્યો. તેણે સીતાનું
 હરણ કરનાર રાવણ છે એમ જાતની આપી. થોડી
 વારમાં જ ઘાની વેદનાથી એ ગતપ્રાણ થયો. આવા
 દુઃખમાં ખરા મદદગાર મિત્રના મરણથી અને
 લાઇએને ઘણો શોક થયો. એમણે એની યોગ્ય
 મૃતક્રિયા કરી, અને પછી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા
 માંડ્યું. જતાં જતાં રસ્તામાં તેઓ કુળન્ધ નામે એક
 રાક્ષસના હાથમાં સપડાયા, પણ આખરે એનો નાશ
 કરી સહીસલામત આગળ વધ્યા. કુળન્ધે પણ મરતાં
 પહેલાં રાવણ વિશે માહિતી આપીને રામ
 ઉપર ઉપકાર કર્યો

૨. આગળ આવતાં આવતાં તેઓ પુષ્પા સરોવર

પાસે મતંગ ઋષિના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં રાજરી નામે એક શીવ તપસ્વિનીએ રામ-લક્ષ્મણને સારી રીતે આદરસત્કાર કર્યો.

૩. ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપરથી સુગ્રીવ વગેરેએ રામ અને લક્ષ્મણને પોતાની તરફ આપતા જોયા. એ મિત્રપક્ષના છે કે વાણીના પક્ષના છે તેની તપાસ કરવા સુગ્રીવે હનુમાનને રામ-લક્ષ્મણ પાસે મોકલ્યો. લક્ષ્મણે હનુમાનને પોતાની સર્વે હકીકત કહી અને સુગ્રીવની મદદ માટે વિનંતિ કરી. રામ અને લક્ષ્મણને જોયા ત્યારથી જ હનુમાનને રામના ઉપર અત્યંત લાક્ષિ પ્રગટી. એણે રામની સેવામાં આયુધ્ય ગાળવું એ જીવનનો એક મહાન લઠાવો લેવા સમાન માન્યું. બન્ને ભાઈઓને જાચકીને તે તેમને સુગ્રીવ પાસે લઈ ગયો. રામ અને સુગ્રીવે એકબીજાના હાથ ઝાલી મિત્રતા દર્શાવી, અને પછી હનુમાને પ્રગટાવેલા અગ્નિની પ્રતિક્ષિણા કરી બન્નેએ એકબીજાને વફાદાર રહેવાની

૧ વર્ણના અને પક્ષિના બેદો વિદુરચાનમાં દૃઢ થયા પછી વૈષ્ણવ આચાર્યોએ તે તોડવા માટે આકસ્તરા પ્રવર્તન કર્યો. એ કાળના સાદિત્વે પ્રેમધર્મની સર્વોપરિતા બતાવવા માટે રામને રાજરીનાં એકાં બેઠા બેઠાવ્યાં છે. સમચરિત્ર કેવળ ગેય છે, અનુકરણીય નથી એવી માન્યતા ફેલાયાર્થી, કમલાએ, વૈષ્ણવ આચાર્યોના આ પ્રયત્ને વ્યવહારમાં બહુ સફળ થયા નહિ. જીવંત, સામાન્ય વૈષ્ણવે સામાન્ય ગ્રામીણ દેવતાં જે પક્ષિભેદની અતિશયતા વધારી મૂકી.

અને મદદ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ત્યાર પછી સીતાએ નાંખેલાં જે અલંકારો પોતાના હાથમાં આવ્યાં હતાં તે સુગ્રીવે બે લાઈઓને બતાવ્યાં. રામે એ ઓળખી લીધાં, પણ વિશેષ ખાતરી કરવા લક્ષ્મણને પૂછ્યું. લક્ષ્મણે કહ્યું: "હું આ કહું કે કુંડળ ઓળખી શકતો નથી; ફક્ત આ પગનાં નૂપુર મારાં બાણીતાં છે, કારણ કે રાજ હું સીતાને પગે પડતો ત્યારે તે મારી રક્ષિણે પડતાં."

૪. સુગ્રીવની મદદ રામને મળે તે પહેલાં

સુગ્રીવને વાલીનું કંટક દૂર થવું જોઈએ.
રામની પ્રતિજ્ઞા તેથી રામે વાલીને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પણ એ પ્રતિજ્ઞાથી સુગ્રીવને

ખાતરી થઈ નહિ. એને વાલીના બળની બહુ ધાસ્તી હતી. એણે રામને વાલીનું બળ વર્ણવી બતાવ્યું અને પૂરતો વિચાર કરીને પ્રતિજ્ઞા લેવા કહ્યું. રામે એની ખાતરી કરાવવા માટે હાડકાંના એક મોટા ઢગલાને પગના અંશુકાના હડસેલાથી દૂર ઊડાડી મૂક્યો. આથી પણ સુગ્રીવને ખાતરી થઈ નહિ, એટલે રામે એક જ બાણથી શાલનાં વૃક્ષોને ઊડાડી મૂક્યાં આથી સુગ્રીવને રામના બળની ખાતરી થઈ

૫. પછી સર્વે મળી વાલી ન્યાં રહેતો હતો તે

કિષ્કિન્ધા તરફ ચાલ્યા. સુગ્રીવે વાલીને વાલી સાથે સુદ્ધ કરવા પોકાર કર્યો. વાલી તરત સુદ્ધ જ બહાર આવ્યો. ગામ બહાર

ચોગાનમાં બેઠે લાઈઓનું સુદ્ધ શરૂ થયું. રામ એક

વૃક્ષ પાછળ રહી ફરથી ગા યુદ્ધ જોયા કરતા હતા. સુગ્રીવ યુદ્ધમાં હારવા લાગ્યો, પણ જાત્રે લાઇએ! રૂપમાં મગ્ગા હોવાથી, એ સુગ્રીવ છે કે વાલી, તે રામ વર્તી શક્યા નહિ, તેથી ગ્જેને સુગ્રીવ માર્યો. જાય એ બીજી રામે જાણ મૂક્યું નહિ આથી સુગ્રીવને પાછા નામી આવવું પડ્યું પણ એજાખાણુ માટે પીળા ફૂલોની માળા ઘાલી સુગ્રીવ પાછો યુદ્ધ કરવા ગયો રામ, લક્ષ્મણ, હનુમાન વગેરે જાડની પાછળ સતાર્ધે એ લાઇએની કુસ્તી જોવા લાગ્યા. સુગ્રીવ વળી હારવા લાગ્યો ત્યારે રામે વાલી પર જાણુ છોડી એને જમીન પર પાડ્યો. એ પડ્યો પણ મર્યો નહિ રામ અને લક્ષ્મણ એની પાસે ગયા.

વાલીએ રામને કપકો આપી કહ્યું વાલીનો કપકો. “હે રામ, તમે સત્યાચરણી, પરાક્રમી, ધર્મશીલ, તેજસ્વી અને સન્માર્ગે જનારા કહેવડાવો છો છતાં, હું બીજા સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલો હતો તેવામાં એક જાણુ ભગઈ જઈ તમે મને જાણુ માર્યું એ વાત ન્યાય છે? મે તમારા રાજ્ય કિંવા નગરમાં આવી તમારો કાઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી પાછળથી ભરાઈ રહીને શસ્ત્રપ્રહાર કરવો, કિંવા પોતાની સાથે યુદ્ધ ન કરનારને મારવો, એવું અધર્મ-કૃત્ય કરી તમે સન્નનોમાં શું મોહુ જતાવશો? હશે, ને થયું તે થયું મારી પાછળ સુગ્રીવને ગાદીએ બેસાડજો તમારું આ કર્મ નિઘ છે, તથાપિ મારી પાછળ સુગ્રીવને ગાદી મળે એ વાજબી છે.”

૬. આ કપકાના ઉત્તરમાં રામે કહ્યું: “ ધર્માચરણ
 રામનો ઉત્તર કાયમ રાખવા હું પૃથ્વી ઉપર ફરું
 છું. હાલ તું કેવળ કામાન્ધ યથા
 ધર્માચરણનો ત્યાગ કરી નિઘર્મ કરતો હતો. બાપ,
 ન્યેય બન્ધુ અને ગુરુ એ ત્રણે પિતાને ઠેકાણે છે;
 અને પુત્ર, નાનો ભાઈ અને શિષ્ય એ ત્રણ પુત્રસ્થાને
 છે. તે સંજ્ઞાનોનો ધર્મ છોડી પુત્રવાન સમાન સુગ્રીવ-
 ની સ્ત્રી સાથે અધર્મ કર્યો છે. તેને માટે તને મૃત્યુ
 સિવાય બીજી શિક્ષા યોગ્ય નથી. તને હુપાધને
 મારવાનું કારણ એ જ કે તું વનચર પ્રાણી છે, અને
 મૃગયાના નિયમ પ્રમાણે ધર્મિય રાજાઓ પણ પ્રાણીઓને
 મંત્રાર્થ રહીને, અથવા કપટથી દુસાવીને પણ મારે છે;
 માટે તેમ કરવામાં મેં કશો અધર્મ કર્યો નથી ”

૭. વાતી અને સુગ્રીવ જેવા બુદ્ધિયુક્ત પ્રાણીને
 ઉત્તરની વનચર પશુઓની હારમાં ગણવા એ
 યોગ્યતા આજના જમાનામાં આપણે ગળે ઊતરે
 એવી વાત નથી. વળી એક બાબતથી
 વાનરોને વનચર ગણી, શિકારના નિયમોનો આધાર
 હોવો અને બીજા બાબતથી એમનાં સ્ત્રી-પુરુષના સંગ ધોને
 સંસ્કારી મનુષ્ય સમાજના નિયમો લાગુ પાડી તેની
 ધર્મ્યાધર્મ્યતા તપાસવી, એ પણ યોગ્ય લાગતું નથી.
 પણ જે વળતે રામાયણ રચાયું તે વળતના વિચારી
 મનુષ્યોની આવી બાતિ વિષે જે કલ્પના હોય તે
 ઉપરથી જ આપણે રામના આ કર્મની ન્યાયાન્યાય-

તાનો વિચાર કરી શકીએ. એમ તો જણાય છે જ કે વાલ્મીકિને રામનું આ કૃત્ય એટલું મૃગયા જેવું ન લાગ્યું કે એ ઉપર શંકા જ ન લેકાવે; પણ એકંદરે જોતાં એને એ અયોગ્ય પણ ન લાગ્યું તેથી એણે એનો ખચાવ પણ કર્યો. વાલ્મીકિને પણ તે દિવસે શંકા લાગી, એ ઉપરથી આજે એવો ખચાવ લૂલો જ ગણાય એમ ચોખ્ખી સૂચના મળે છે.

૮. વાલી વીરને છાજે એવી રીતે મૃત્યુને શરણ થયે. મરતાં પહેલાં એણે સુગ્રીવના વાલીનું મૃત્યુ જાણમાં પોતાની માળા ઘાલી, અને પોતાના પુત્ર અંગદની સંભાળ લેવા જણાવ્યું. રામે અંગદને યુવરાજપદે સ્થાપવા સુગ્રીવને આજ્ઞા કરી. વાલી વીર પુરુષ હતો એના મરણથી રામ-લક્ષ્મણને પણ દુઃખ થયું. સુગ્રીવ અને બીજા વાનરોએ પણ શોક કર્યો.

૯. વાલીની ઉત્તરક્રિયા થયા પછી કપિઓએ સુગ્રીવને સુગ્રીવ અને અંગદનો, રાજા અને ધમકી યુવરાજ તરીકે અભિષેક કર્યો. કેટલાક દિવસ આનંદમાં આજ્યા ગયા. એટલામાં ચોમાસું આવી લાગવાથી રામ-લક્ષ્મણ એક ગુફામાં રહેવા લાખ્યા. ચોમાસું પણ પૂરું થયું, પણ સુગ્રીવ તો લોગવિલાસમાં પડી ગયો હતો. એ રામને મદદ કરવા માટે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ભૂલી ગયો. રામ-લક્ષ્મણ આથી ચિંતા કરવા લાખ્યા. એમને સુગ્રીવ ઉપર તિરસ્કાર છૂટયો છેવટે, એક દિવસે આકળા સ્વભાવનો લક્ષ્મણ બેઠયો, અને

સીધો સુગ્રીવના દરબારમાં પહોંચ્યો. એણે સુગ્રીવને ધમકાવીને કહ્યું. “ તારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર, નહિ તો યાદ રાખજે કે વાલી મગ્ધ પામી જે માર્ગે ગયો છે, તે માર્ગે હવે જઈ યશ થયો નથી ”

૧૦. સુગ્રીવની આંખો આ ધમકીથી ઝિઝકી ગઈ. વાનરોની એણે તરત જ ચારે દિશામાં ફૂત મોકલી રવાનગી મર્વ વાનરોને એકઠું થવા આજ્ઞા કાઢી હિમાલય અને વિંધ્યાચળના ફૂંના પર્વતોમાંથી કરોડોની સંખ્યામાં વાનરો ચાલી આવ્યા કાળા મુખના, લાલ મુખના, ભૂરા, એવા સર્વ જાતના કપિઓ. દક્ષિણમાં ભેગા થવા લાગ્યા રીછને મળતી જાતિઓનું પણ દેટલુંક મૈત્ર્ય ભેગું થયું સુગ્રીવે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને સીતાની ખારીકીથી શોધ કરવા માટે ચારે દિશામાં ગ્વાના કર્યા સર્વેને એક મહિનામાં ખાતમી લાવવા, અને નહિ તો દેહાન્ત દઠ માટે તૈયાર રહેવા ધમકી આપી. ઘણુંજુ સીતા લાંકામાં હશે એવી ધારણા હોવાથી એણે હનુમાન, આ જહ વગેરે બળવાન વાનરોને તથા જાણુવાન વગેરે ગંછિને એ દિશામાં મોકલ્યા મીતા મળે તો એને ઓળખાણ આપવા રામે પોતાની વીંટી હનુમાનને આપી

૧૧. અનેક પરાક્રમો કરતા કરતા વાનરો રામેશ્વર આગળ આવી પહોંચ્યા સમુદ્ર ઓળંગી સામે જવાનું હતું આટલો વિશાળ પટ કોનાથી ઓળંગાશે, એ વિષે સર્વ વિચારમાં પડ્યા છેવટે જાણુવાનની સલાહથી એ કામ હનુમાનના ઉપર આપ્યું

સુન્દરકાવ્ય

ભારે સાહસ ખેડતો હનુમાન દરિયો ઝાળંગી
 સીતાની મોઢા લંકામાં જઈ પહોંચ્યો. રાવણની રાજ્ય-
 ધાનીમાં જઈ એણે ઠેકાણે ઠેકાણે
 સીતાની શોધ કરી. એ રાવણનું અન્તઃપુર પણ શોધી
 વળ્યો, પરંતુ ઠેકાણે પણ ઠેકાણે સીતાનો પત્તો લાગ્યો નહિ.
 છેવટે તે અયોધ્યનમાં આવી ચડ્યો. ત્યાં ભયંકર રાક્ષસી-
 ઝાથી રક્ષિત એક મકાનમાં એણે સીતાને જોઈ. એની
 સ્થિતિ દયામણી હતી. એણે એક પીળું મલિન વસ્ત્ર
 પહેર્યું હતું; અપવાસથી એનાં ગાત્રો કૃપ ધમ ગયાં
 હતાં; એના હૃદયમાંથી વારવાર નીસાસા નીકળતા હતા;
 એના શરીર ઉપર સોલામ્થનો એક પણ અલંકાર
 ન હતો; એના કેશ છૂટા અને અવ્યવસ્થિતપણે
 લટકતા હતા; વાઘણોના ટોળામાં બેઠેલી હરિણીના
 જેવી તે ત્રાસ પામેલી જણાતી હતી; ખુદ્દી જમીન
 ઉપર ઉઠાસ ચહેરે તે બેઠેલી હતી. સાધ્વીની આવી
 દશા જોઈ વીર છતાં દયાળુ હનુમાનની આંખોમાંથી
 આંસુ પડવા લાગ્યાં.

૨. પણ તરત ઉઘાડા પડવાનો અવસર નથી એમ
 વિચારી તે એક વૃક્ષ પર સંતાઈ શું
 થાય છે તે જોતો બેઠો. એટલામાં
 રાવણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે વળી
 હનુમાનનો મેળાપ

સીતાને લલચાવવા અને ધમકાવવા લાગ્યો. સીતાએ
એને ધર્મમાર્ગે ચાલવા ઘણી રીતે બોધ આપ્યો,
પણ એ તો બિલટો ક્રોધ કરી રાક્ષસીઓને સીતા ઉપર
ખૂબ સખતાઈ ગુજારવા હુકમ આપી ચાલ્યો ગયો.
રાક્ષસીઓ પણ સીતાને ત્રાસ આપવામાં બાકી રાખે
એવી નહોતી, પણ એક ત્રિજટા નામે રાક્ષસીમાં
કાંઈક માણસાઈ હતી એ સીતાના હૃદયમાં સમભાવ
ધરાવતી, એટલું જ નહિ પણ ખીણ રાક્ષસીઓને પણ
જીલમ કરતા વારતી કેટલાયે મહિના થયા છતાં રામ
તરફના કશા સમાચાર ન આવવાથી સીતા હવે
નિગળ થઈ ગઈ અને રાવણ ભેડેના આજના બનાવ
પછી એ આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કરવા લાગી.
આથી મારુતિને લાગ્યું કે સીતાના ચરણમાં પડવાનો
આ જ અનુકૂળ પ્રસંગ છે પણ એચિતા સામા
જવાથી સીતા ગલરાઈ જશે એમ ધારી એણે પહેલા
બાંડ ઉપરથી જ રામનું સક્ષિપ્ત ચરિત્ર ગાવા માંડ્યું.
અવાજ માલગી સીતા ચક્રિત થઈ આમતેમ જોવા
લાગી, પણ ડોઈ ન દેખાયાથી બીકની મારી ‘હે
રામ’ કરતી જમીન પર પડી ગઈ એટલામાં હનુમાન
બાંડ પરથી બિતરી કરુણાભર્યા લાવથી વિનયપૂર્વક
નમસ્કાર કરી સીતા આગળ ઠેસો રહ્યો, અને રામ
તથા લક્ષ્મણના અનુચર તરીકે ઝોળખાવ્યું આપી
સમાચાર કહ્યા અનેક નિશાનીઓ મળતી આવવાથી
તથા રામની મુદ્રા જોવાથી જ્યારે સીતાની ખાતરી
થઈ કે હનુમાન ડોઈ માયાવી ગણસ નહિ પણ

રામનો દૂત જ છે, ત્યારે એના આનંદનો પાર ને રહ્યો. સીતા અને હનુમાન વચ્ચે પેટ ભરીને વાતો થઈ. સીતાને છોડાવવા રામ કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન કરશે તે હનુમાને કહ્યું, અને જેમળને તેમ જોઈ વિલંબ કરવા સીતાએ આજીજી કરી રામને સંદેશો મોકલ્યો.

૩. આ પછી એમ વર્ણવવામાં આવે છે કે હનુમાન અને રાક્ષસો વચ્ચે રમખાણ સીતાની લાજ તો લાગી, પણ પાછા ક્યારે પહેલાં રાવણને પણ પોતાના પરાક્રમનો કંઈક સ્વાદ ચખાડવો એવી એક અવિચારી કદ્દપના હનુમાનને થઈ. સીતાની રજા લઈ એણે અયોધ્યાટિકાનાં ઝાડો ઉપેડી એને ઊભાડ કરવા માંડી. આ જોઈ રાક્ષસોએ ગભરાતી ગભરાતી રાવણ પાસે દોડી ગઈ. પોતાની આજ્ઞા સિવાય સીતા સાથે લાપણું કરવાની અને પોતાનું ઉપવન નાશ કરવાની હિંમત ધરાવે એવો કેમ ઘણ વાનર આવ્યો છે એમ જાણી રાવણને ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો. હનુમાનને પકડી લાવવા એણે રાક્ષસોને હુકમ કર્યો. રાક્ષસો વાનર પર ધસ્યા, પણ હનુમાને પોતાની પૂંછડીના મારથી જ કેટલાક રાક્ષસોને માર્યા; અને પછી એક રાક્ષસનું આયુધ લઈને એ વડે જ રાક્ષસોનો સંહાર કરવા માંડ્યો. જોતજોતામાં લયંકર રમખાણ મચી ગયું. રાવણના અક્ષય વગેરે કુંવરો તથા એના સેનાપતિનો પુત્ર વગેરે કેટલાયે રાક્ષસ યોદ્ધાઓ મૃત્યુપથે સિધાવ્યા. છેવટે યુવરાજ ઇન્દ્રજિત

પણ હનુમાન-સામે લડવા આવ્યો. એનું શુદ્ધ જામ્યું. તેમાં આખરે હિન્દ્રજિતે હનુમાનને ખાંધ્યો.

૪. એને પકડીને રાવણ પાસે લઈ ગયા. સીતાને છોડવા અને પોતે કરેલા અધર્મ તથા લંકાકાલ નિવૃત્તિ અન્યાય માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા હનુમાને રાવણને સમજાવ્યો. પણ એથી તો રાવણ વધારે ને વધારે છંછેડાયો અને હનુમાનનો વધ કરવા આજ્ઞા કરી. પણ દૂતનો વધ નિષિદ્ધ છે એમ વિલીખણે વાંધો કાઢ્યો. સાચું પૂછતાં, હનુમાન દૂત થઈને આવ્યો નહોતો, એ તો જાણુસ થઈને આવેલો હતો. વળી, અશોકવાટિકાના એણે કરેલા નાશનો કોઈ રીતે બચાવ કરી શકાય એમ નહોતું. છતાં, કથા એમ રચવામાં આવી છે કે રાવણે વિલીખણનો વાંધો કબૂલ રાખ્યો, અને વધ કરવાને બદલે એનું પૂંછડું ખાળી નાંખવાની આજ્ઞા કરી. એને પૂંછડે ચીંથરાં વીંટાળી તે ઉપર તેલ નાંખવામાં આવ્યું. પછી એને સળગાવ્યું. પૂંછડું બળવા માંડતાં જ હનુમાને એક કૂદકો માર્યો અને આજીબાજી બિલેલા રાક્ષસોનાં કપડાં સળગાવી મૂક્યાં. પછી તેણે ઘરનાં છાપરાં ઉપર છલંગ મારી ઘરોને સળગાવ્યાં. થોડા વખતમાં તો ચિચિયારીએ પાડતો તે હજારો ઘરો ઉપર ફરી વળ્યો અને આખી રાજધાનીમાં આગ લગાડી દીધી. પછી અપાટાબંધ સમુદ્રકિનારે આવી પોતાનું પુચ્છ સમુદ્રમાં હોલવી

નાંખ્યું, અને પાછો સમુદ્ર ઝોળંગી જઈ સામે કિનારે
અંગદ જાંબુવાન વગેરેને જઈ મળ્યો.

૫. થોડી વારમાં સર્વે સાથીઓને હનુમાને મેળવેલા

યશની ખબર પડી ગઈ. વાનરોનો

રામનો ઉપહાર

હર્ષ તો માય નહિ. રામ અને

મુશીવને આ ખુશખબર કહેવા સર્વે ટોળું ઊપડ્યું.

આનંદમાં ને આનંદમાં એમણે રસ્તામાં મુશીવનાં

અનેક ફળઝાડોનો નાશ કર્યો; પણ જે બારે કામગિરી

હનુમાને જાલવી હતી તેના પ્રમાણમાં આ નુકસાન

કશુંજ નથી, એમ કહી મુશીવે ઊલટું એમને ઉત્તેજન

આપ્યું. રામ પણ હનુમાનને લેટી પડ્યા. એમણે

કહ્યું: “તારા કામનો કેવી કેવી રીતે જાહેલો વાળું ?

મારા હૃદયપ્રદેશ ચિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તારા

કામ માટે પૂર્ણ જાક્ષિત્ય નથી, તેથી આ મારું હૃદય

તને આજથી અર્પણ કરું છું.”

યુદ્ધકાંડ

હુંવે રામે યુદ્ધને માટે વાનરસેના તૈયાર કરવા માંડી.
રામેશ્વર આગળ વાનરોની ઇચ્છાઓ પડી.

૨. આ જાણુ, રાવણુ પણ રામ ચઢાઈ લાવે તો
શું કરવું તે વિષે વિચારમાં પડ્યો.
યુદ્ધમંત્રણા એણે પોતાના ભાઈઓ અને મંત્રી-
ઓની સલાહ લીધી. મંત્રીઓ રાવણુનો સ્વભાવ જાણતા
હતા. અભિમાની અને સમૃદ્ધિ લોભવનારા માણસો
સલાહ માગે છે, પણ ખરી સલાહ સહન કરી શકતા
નથી. પોતાની ભૂલ જતાવે એવી ચિંતામણુ એમને
રુચતી નથી. જે એમની હામાં હા લેવાવે, એમની
ભૂલોને મુત્સદ્દીગિરી અને બળની નિશાની ઠરાવે, તે
એમને સાચા સલાહકાર લાગે છે. મંત્રીઓએ રાવણુને
રુચે એવી જ સલાહ આપી. માણસ અને વાનરોથી
રાક્ષસોને ડરવાની જરૂર નથી, માટે નિશ્ચિન્ત રહેવું,
એમ રાવણુનાં જાણ અને પરાક્રમની ભાટાઈ કરી
સમજાવ્યું. પણ રાવણુના ભાઈ કુમ્ભકર્ણ અને વિશ્વી-
વણુને આ સલાહ રુચી નહિ. એમણે સીતાના
હરણને વળોડી દાઢ્યું, અને સીતાને પાછી સોંપી
આખા દેશ પર આવનારી ગાફતને ટાળવા તથા
ન્યાય વર્તનનો રસ્તો લેવા સમજાવ્યો. કુમ્ભકર્ણ તો

સલાહ આપી મૂંગો રહ્યો, ન માને તો ચે ભાધનો જ પક્ષ રાખવો એ એનો મત હતો. વિલીપણુ વિશેષ આગ્રહ ધર્યો. એણે એટલા આગ્રહપૂર્વક રાવણને કપકો આપ્યો, કે રાવણ એના ઉપર છંછેડાઈ ગયો અને કુળકલંક કહી એનો તિરસ્કાર કર્યો.

૩. રાવણને સમજાવવો શક્ય નથી એમ જોઇ વિલીપણુ વિલીપણુ એના ચાર મિત્રો સહિત રામના પક્ષમાં લાંકા છોડી ગયો, અને રામને જઈ મળ્યો. વિલીપણુના પ્રામાણિકપણાની ખાતરી કરી લઈ રામે એની લાંકાના રાજા તરીકે જયઘોષણ કરી.^૧

૪. વિલીપણુનું આ પ્રભાણે આવી મળવું રામને અતિશય ઉપકારક થઈ પડ્યું. એની તરફથી એને રાવણના ભગની પૂરેપૂરી માહિતી મળી શકી. એની જ સલાહથી અને નળ નામના એક ઉત્તમ વાનર શિષ્ટીની મદદથી રામે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધ્યો, અને તે ઉપર થઈ લાંકામાં સૈન્યને ઉતાર્યું. સુવેદુ નામના પર્વત ઉપરથી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિલીપણુ વગેરે લાંકાનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરી શકતા હતા.

૫. રામે તરત જ લાંકાની ચારે પાસ સખત વેરો ઘાટ્યો. એક ચલિયું પણ અંદર અંબદવિદિ પેસવા ન પામે એવો એણે બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. પણ કિલ્લા પર હલ્લો કર્યા પહેલાં

૧ જુઓ પાછળ નોંધ ૪વી.

છેવટનો સામ-ઉપાય લેવાના ઇરાદાથી એણે અંગદન વિદિ કરવા રવાના કર્યો. અંગદ રાવણ પામે ગયા, તેને સમજાવ્યો, પણ એ અભિમાની રાજાએ કશું ચે માન્યું નહિ.

૬. રામે લંકા પર તૂટી પડવાની સન્યને આજ્ઞા

આપી. બંને બાળુએ ભયંકર યુદ્ધ
કુષ્ઠ આલ્યું. એક પછી એક રાવણના વીરો

પડવા લાગ્યા. છેવટે, કુમ્ભકર્ણ પણ રામને હાથે પડ્યો. રાવણનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઇન્દ્રજિત જે અજિત ગણાતો હતો, અને બાર વર્ષ જાગરણ કરી બ્રહ્મચર્ય પાળનાર પુરુષ જે એને મારી શકે એવું જેણે વરદાન મેળવ્યું હતું, તે પણ લક્ષ્મણને હાથે માર્યો ગયો. રાવણને પોતાને હવે લડાઈમાં ભિતરવું પડ્યું એટલે એક વીરણ શક્તિ લક્ષ્મણના ઉપર ફેંકી, તે એની છાતીમાં પેસી ગઈ અને એ મૂર્છા ખાઈ પડ્યો. આથી રામ બહુ હતાશ થયા. પણ હનુમાનના પગક્રમથી સંજીવની નામે ઔષધિથી તેનું ચાલ્યું નીકળી ગયું, અને એ પાછો સચેત થયો. લક્ષ્મણ સંજીવન થયા બાદ રાવણનો ક્રોધ વધ્યો “હું મરું પણ સીતાને તો રામના હાથમાં ન જ જવા દઉં” એમ કહી એ સીતાને મારવા દોડ્યો પણ આટલા પાપમાં સીંહલાનું પાપ ન વધારવા એના સચિવે રાવણને સમજાવ્યો. અને તેથી વળી પાછો તે રામની આને લડવા આવી બોલો રામ અને રાવણ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ બંધાયું.

છેવટે, રાવણની નાભિમાં રામે એક અચૂક બાણ માર્યું, અને તેની સાથે જ રાવણનું શરીર રણ ઉપર મહદું થઇ પડ્યું. આ રીતે એ રાજ્યલોભી, ગર્વિષ્ઠ અને કામાન્ધ્ય રાજાએ પોતાના અન્યાય અને અધર્મની શિક્ષા સહન કરી.

૭. રામ અને વિભીષણનો જયજયકાર થયો. સીતાની દિવ્ય રામે લક્ષ્મણ પાસે વિભીષણનો કસોટી અલિપેક કરાવ્યો. સીતાને સ્નાન કરાવી, ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવી પોતા પાસે મોકલવા એણે આજ્ઞા કરી. સીતાની ઈચ્છા શરીર શણગાર્યા વિના રામ પાસે જવાની હતી, પણ આજ્ઞા માથે ચડાવી એણે વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કર્યા. વિભીષણે એમને એક પાલખીમાં બેસાડી રામ પાસે મોકલ્યાં સૈન્યની વચ્ચેથી આવતાં પાલખીને લીધે વાનરોને બહુ ત્રાસ થવા લાગ્યો. રામ એ સહન કરી શક્યા નહિ અને પગે ચાલીને આવવા ફરમાવ્યું. મૈત્રેવ આજ્ઞાપરાયણ દેવી સીતા રામ આગળ પગે ચાલીને આવ્યાં અને હાથ લેડીને ઊભાં રહ્યાં. પણ આ વખતે રામ કંઈ બદલાઈ જ ગયા હતા. ‘સીતા, સીતા’ કહી શોકથી જે ઝુરી મરતા હતા, તેને પાછી મેળવવા જોણે આટલાં પરાક્રમ દર્શાવતાં, તે રામે સીતા જ્યારે પ્રત્યક્ષ આવીને ઊભાં ત્યારે તેની સામે દ્રષ્ટિ પણ માંડી નહિ. ઊલટું, પોતાના સાદમાં ગંભીર કહોરતા આણી એમણે કહ્યું: “સીતા, આ બધી ખટપટ મેં કરી તે તારે

માટે નહિ. મારા પુરુષાતન પર અને માસ કુળના નામ પર તારા હરણથી જે કલંક ચડ્યું હતું, તેને ઘોષ નાંખવા જ મેં આ મહાપરિશ્રમ વેઠ્યો છે. પણ તું શુદ્ધ છે કે નહિ તે વિષે મને સંશય છે, માટે હું તારો સ્વીકાર કરીશ નહિ. તને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની પરવાનગી આપું છું.” નિરંતર પ્રેમળ અને મધુરલાષી રામના સુખમાંથી આવ્યા કઠોર વચનો સાંભળવાની સ્ત્રીતાએ મુદ્દે આશા રાંખી નહોતી. એનું શરીર રોય અને દુઃખથી કંપવા લાગ્યું. છેવટે એણે અગ્નિવેશથી પોતાની શુદ્ધિનો પુરાવો આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક અંદનના કાદની ચિતા રચવામાં આવી. સ્ત્રીતાએ જે હાથ જોડી અગ્નિની અને રામની પ્રદક્ષિણા કરી તથા દેવ અને બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરીને કહ્યું: “હે અગ્નિદેવ, જો મારું ચિત્ત શ્રી રામચંદ્રના ચરણ વિના ખીલ કાંઈ પણ વિષે કદી ન ગયું હોય તો જ મારું રક્ષણ કરજો. જો હું અશુદ્ધ ન હોઉં તો જ મારું રક્ષણ કરજો.” આટલું બોલી એણે અગ્નિમાં ઝંપલાવી દીધું. એની પરીક્ષા પૂરી થઈ. અગ્નિએ એને નિર્બાધિત રાખી એની નિષ્પાપતાની સર્વેને ખાતરી કરાવી આપી. રામ, લક્ષ્મણ અને સર્વ વાનરસૈન્યના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. રામે અતિ આનંદથી સ્ત્રીતાનો સ્વીકાર કર્યો.

૮. હવે ચૌદ વર્ષ પણ પૂરું થવા આવ્યાં હતાં. વિલીધણે પોતાનું પુષ્પક વિમાન અધ્યાધ્યાત્મિક સબલી સર્વેને અધ્યોધ્યા પહોંચાડવા તૈયારી કરી. પોતે અને વાનરો પણ રામની સાથે અધ્યોધ્યા જવા તૈયાર થયા. વિમાન આકાશમાર્ગે જીડયું, અને થોડા વખતમાં કૌસલ દેશ નજીક આવી પહોંચ્યું. અધ્યોધ્યા દૃષ્ટિએ પડતાં જ સર્વેએ પોતાની પુણ્ય માતૃભૂમિને નમસ્કાર કર્યા. ભરદ્વાજ આશ્રમનાં દર્શન કરવા સર્વે વિમાનમાંથી પૃથ્વી ઉપર જીતર્યા એક દિવસ ત્યાં રહી બીજે દિવસે સર્વેએ અધ્યોધ્યા જવાનું કરાવ્યું. આગળથી ભરતને સૂચના આપવા અને તેના મનોભાવની પરીક્ષા કરવા રામે આકૃતિને આગળ મોકલ્યા. હંતુમાને ભરતને એક અરણ્યમાં, ત્રતથી સુકાઈ ગયેલા, શિર પર જટાના બારવાળા, પ્રત્યક્ષ ધર્મની મૂર્તિ હોય એવા નિહાળ્યા. રામના આગમનના શુભ સમાચાર સાંભળતા જ ભરતને આતંદ્રના આવેશથી મૂર્છા આવી ગઈ. થોડી નાર પછી સાવધ થઈ એ હંતુમાનને જોરથી લેટી પડ્યા, અને એને હજાર ગાયો અને સો ગામ ધનામમાં આપ્યાં શહેરમાં તરત જ સદેશો મોકલી દીધો અને રામને આવકાર, આપવા ધામધુમ મચી એ દિવસ અધ્યોધ્યાના રાજ્યમાં દિવાળીનો થયો. રાજા-મંત્રી, માતા-પુત્ર, સાસુ-વહુ, લાઈ-લાઈ, ગુરુ-શિષ્ય, પતિ-પત્ની અને કનેહી-કનેહીઓનો આજે, મેળાપ થવાનો હતો. ચૌદ વર્ષ

અપાર દુઃખ વેઠ્યા પછી આનંદનો દિવસ આંચો તેનો મહોત્સવ અવલુંનીય થયો. ‘રાજા રામચંદ્રની જય’ એવી ગર્જના જે તે દિવસે થઈ તે હજી સુધી શમી નથી. તે જ દિવસે ગુરુ વસિષ્ઠે રામચંદ્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. રામે સુગ્રીવ, વિશીષ્ણુ, જાંબુવાન, હનુમાન વગેરે સર્વે પરાણાઓને પુષ્કળ રત્નાલંકાર આપ્યાં. સીતાએ પોતાનો મોતીનો હાર મારુતિના ગળામાં પહેરાવ્યો અને એનો જયજયકાર કરાવ્યો. એનાં નૈષ્ઠિક પ્રણયચર્ચના ક્ષણરૂપ એનાં બળ, બુદ્ધિ, તેજ, ધૈર્ય, વિનય અને પરાક્રમથી જ સીતાને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું હતું. ત્યારથી રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે હનુમાનનું નામ પણ અમર થયું.

૬. પછી શ્રી રામચંદ્રે એવી ઉત્તમ રીતે રાજ્ય કર્યું કે સર્વ પ્રજા સુખ અને આનંદમાં રહેવા લાગી. રામરાજ્યમાં એક પણ વિધવા સ્ત્રી નજરે પડતી નહોતી. સર્વ કે રોગનો ભય નહોતો કોઈ માણસ ખીજનો માલ ચોરીથી કે અન્યાયથી લેતો નહિ એના રાજ્યમાં સર્વ પ્રકારના અનર્થો દૂર થયા. વૃદ્ધની પહેલાં જુવાન મરવાના અનિષ્ટ પ્રસંગો બંધ થયા. ધન, ધાન્ય, કૃષિ, કૂલ અને જાળજીવ્યાંઓની વૃદ્ધિ થવા લાગી. આ પ્રમાણે આખા રાજ્યમાં સુખ અને નીતિનો વધારો થઈ લોક આનંદ પામ્યા. શ્રી રામચંદ્રે દશ અશ્વમેધ કરી અશ્વ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી અને દીર્ઘાયુષ લોગવી તેઓ વૈશ્વંતમાં ગયા.

ઉત્તરકાણ્ડ

વાલ્મીકિનું મૂળ રામાયણ આટલેથી પૂરું થાય છે. રાજા તરીકેની રામચંદ્રની હકીકત ઉત્તરકાણ્ડ નામે રામાયણના છેલ્લા પ્રકરણમાં આવે છે, પણ તે આખો કાણ્ડ પ્રસિદ્ધ છે એવો વિદ્વાનોનો મત છે. તે પણ એની પ્રસિદ્ધિને લીધે એ ભાગ પ્રમાણે રામના જીવનની હકીકત અહીં આપી છે.

૨. આગળ જતાં સીતાને ગર્ભ રહ્યો ત્યારે
 નગરચર્યા કુટુંબમાં ઘણો આનંદ થયો એક દિવસ
 સીતાએ રામને આ પ્રસંગ નિમિત્તે
 ગંગાતીર પર રહેનારા બ્રાહ્મણોને વસ્ત્રો ભેટ કરવાની
 ઇચ્છા દર્શાવી રામ તરત જ એને મોકલવાની વ્યવસ્થા
 કરવાનું વચન આપી રાજસભામાં ગયા સભામાં એક
 દૂત નગરચર્યા કરી તરત જ આવ્યો હતો લોકો
 પોતાને વિષે શું બોલે છે એ વિષે રામે તેને સહજ
 પ્રશ્ન પૂછ્યો તે હાથ જોડી બોલ્યો કે ‘લોકો એમનાં
 પરાક્રમનાં ઘણાં વખાણુ કરતા હતા સમુદ્ર પર સેતુ
 બાંધવાનું એમનું કાર્ય, રાવણ અને કુમ્ભકર્ણ જેવા
 રાક્ષસોનો વધ, વાનરો અને રીછો સાથે મૈત્રી કરવાની
 કુશળતા, વગેરે માટે લોકો આશ્ચર્ય દર્શાવતા હતા પણ
 રાવણના ઘરમાં એક વર્ષ સુધી કેદ રહેલી સીતાને

છોડાવી પાછી તેને રામે અંગીકાર કરી તેથી લોકો તેમને દોષ દેતા હતા, અને એમ પણ કહેતા હતા કે જ્યારે રામે પોતે આ પ્રમાણે કર્યું તો પ્રજાને તેમ કરવામાં શી હરકત છે ?

૩. દૂતનાં આવાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રને ઘણું દુઃખ થયું. સલા બરખાસ્ત કરી 'અને લાંબો વખત સુધી એકાન્તમાં બેસી એમણે વિચાર કર્યો. પછી ઠાંઠક નિશ્ચય ઉપર આવી તેમણે પોતાના ભાઈઓને તેડાવી મંગાવ્યા. ભાઈઓને લોકાપવાદ સંભળાવી કહ્યું :
“ સત્કીર્તિને માટે હું તમારે પણ ત્યાગ કરતાં અચકાઉં નહિ, તો સીતાની તો શી જ વાત ? માટે લક્ષમણ, કાલે સવારે સીતાને રથમાં બેસાડી ગંગાપાર તમસા નદીને કિનારે વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમ પાસે અરણ્યમાં મૂકી આવ. સીતાએ ત્યાં જવા ઇચ્છા દર્શાવી છે, એટલે તે ખુશીથી આવશે ”

૪. બિચારા લક્ષમણ શોકાતુર ચહેરે અને રડતી આંખે બીજે દિવસે સવારે શંકા વિનાની સીતાવતપાસ સીતાને રથમાં બેસાડી વાલ્મીકિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. એ પ્રદેશમાં પહોંચતાં જ લક્ષમણે સીતાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા અને હાથ નેજ્યા. એ બોલવા ગયા, પણ ‘હે સીતા માતા’ એટલું જ બોલી શક્યા. એનો સાદ બેસી ગયો. સીતા એના શોકનું કારણ વારે વારે પૂછવા લાગ્યાં, ત્યારે ઘણા કષ્ટ તેણે રામની આજ્ઞા સીતાને જણાવી. બન્ને જણાંએ અરણ્યમાં

પુષ્કળ વળત સુધી ચોક કર્યો. અંતે સીતાએ ધૈર્ય પકડી લક્ષ્મણને વિદાય કર્યા. તેણે કહ્યો: “સર્વે સાસુને મારા પ્રણામ કહેજો, અને તે પરમ ધાર્મિક રાજાને મારી તરફથી સદેશો કહેજો કે, ‘મહારાજ, સર્વ લોકો સમક્ષ મેં અગ્નિમાં પડી મારી શુદ્ધિ સાબિત કરી આપી, તે છતાં લોકાપવાદની બીકથી તમે મારો ત્યાગ ક્યે તો તે મને સર્વથા કળૂલ છે. લોકાપવાદથી સતીતિને કલંક લાગે નહિ, એ તમારી ઇચ્છા શોભા આપનારી છે; અને રાજા તરીકે એ તમારો પરમ ધર્મ છે. તમારી કીર્તિને કલંક ન લાગે એવી મને પણ ઇચ્છા છે, તેથી તમે મારો ત્યાગ કર્યો તેનો જરા પણ દોષ દેવી નથી. આપ પત્ની તરીકે મારા પર હવે પછી પ્રેમ રાખો નહિ તો એ આપના રાજ્યની એક સાધારણ તપસ્વિની તરીકે પણ મારા ઉપર કૃપાકષિ રાખજો.’”

૫. પુષ્કળ અશ્રુપાત કરી લક્ષ્મણ છેવટે પાછા
 વાલ્મીકિના આશ્રમમાં કર્યા, અને સીતાએ પછી એક ઝાડ
 નીચે બેસી રુદન ચલાવ્યું. વાલ્મીકિના
 કેટલાક શિષ્યોએ તે રુદન સાંભળ્યું.
 તેમણે વાલ્મીકિને જાણ કરી કરુણમૂર્તિ વાલ્મીકિ
 ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા, અને સીતાને દિલાસો
 આપી પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા એમણે સીતાને
 માટે એક ભૂપડી બંધાવી રહેવાની વ્યવસ્થા કરી ત્યાં

સીતાને જે પુત્રો થયા. વાલ્મીકિએ એમનાં નામ લેવ
અને કુશ પાળ્યાં, અને તેમને લણાવી ગણાવી હોશિયાર
કર્યા. બન્ને લાઈએ ક્ષાત્રવિદ્યામાં તેમજ સંગીત-
વિદ્યામાં નપુણ થયા.

૬. ચાર દહાડે લક્ષ્મણ અયોધ્યા પાછા ફર્યા અને
રામને સીતાનો સંદેશો કહ્યો. રામે આ ચારે દિવસ
અતિશય શોકમાં ગાળ્યા હતા, અને રાજકાળમાં કશું
લક્ષ્ય આપ્યું ન હતું. પણ જે રાજા પ્રજાની ફરિયાદ
સાંભળતો નથી તે નરકમાં પડે છે, એવું શાસ્ત્રવચન
યાદ કરી એમણે ધૈર્ય ધારણ કર્યું અને પાછા રાજ-
કાર્યમાં લાગ્યા. એમની કારકિર્દીમાં શત્રુને મથુરા
પાસેના પ્રદેશના લેવણ રાજાને મારી એ દેશ પોતાને
તાબે કર્યો. તેના પરાક્રમના બદલામાં રામે તેને એ
પ્રાન્તનું રાજ્ય સોંપ્યું.

૭. જે સમયે ઉત્તરકાવ્ય લખાયો હશે તે સમયમાં
ત્રિવલ્લુની શૂદ્ર સામે ઠેવી તિસ્તકારવૃત્તિ હશે તે
નીચેના પ્રસંગ પરથી જણાય છે.

૮. એક દિવસ એક બ્રાહ્મણ બારતેર વર્ષના
પોતાના બાળકનું પ્રેત લઈ રાજસલામાં
શમ્ભુકવધ આવ્યો, અને માબાપનાં શુભતાં અલ્પ
વયના બાળકનું મૃત્યુ થવાનો અઘટિત પ્રસંગ બતવાનું
રામને કારણ પૂછવા લાગ્યો. એણે કહ્યું:

“ અમે—માબાપે—ઠી મણુ અસત્ય બાપણુ કિંવા

ગીજીનું કાંઈ પાપ કર્યું હોય એમ અમને યાદ નથી. માટે
 આ અનર્થ રાજના દોષને લીધે આવ્યો હોવો જોઈએ.
 જે પાપ રાજા કરે છે અથવા તેના અમલ નીચે
 કરવામાં આવે છે તેનું દુષ્ટ કૃણ પ્રજાને વેઠવું પડે છે.”
 ન્યાયપ્રેમી રાજા વિચાર કરવા લાગ્યા કે પોતાનું
 એવું કયું પાપ હશે, કે જેને પરિણામે આ બ્રાહ્મણનો
 બાળક-પુત્ર અદ્વૈપાયુ જન્મે. કથા કહે છે કે એટલામાં
 નારદે રામને કહ્યું: “તારા રાજ્યમાં કોઈ શૂદ્ર
 તપ કરતો હોવો જોઈએ. પૂર્વે કૃતયુગમાં બ્રાહ્મણો જ
 તપશ્ચર્યા કરતા તે યુગમાં સર્વ લોક દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળા,
 નીરાંત્રી અને દીર્ઘાયુષી હતા. પછી ત્રેતાયુગમાં
 ક્ષત્રિયો પણ તપ કરવા લાગ્યા. તેથી બ્રાહ્મણ તેમજ
 ક્ષત્રિયો તપ અને વીર્યથી સંપન્ન થયા; પણ તે
 સાથે જ અધર્મે પોતાનો એક પગ પૃથ્વી ઉપર
 મૂક્યો. અસત્ય ભાષણ, હિંસા, અસંતોષ અને કલેશ
 એ અધર્મના ચાર પગ છે. તેમાંનો એક પગ પૃથ્વી
 પર પડતાં જ ત્રેતાયુગમાં માણસોના આયુષ્યની મર્યાદા
 કમતી થઈ. આગળ જતાં દ્વાપરયુગમાં વૈશ્ય લોક
 પણ તપ કરવા લાગ્યા તેથી અધર્મનો બીજો પગ—
 હિંસા જમીન પર પડ્યો, અને મનુષ્યના આયુષ્યની
 મર્યાદા અધિક કમતી થઈ. તથાપિ શૂદ્રને કદાપિ તપ
 કરવાનો અધિકાર નહતો મારા મત પ્રમાણે હાલ
 કોઈ શૂદ્ર આ પૃથ્વી ઉપર તપ કરતો હોવો જોઈએ.”
 આ સાંભળી બાળકના શબ્દોને તેલમાં રખાવી, રામ
 શૂદ્ર તપસ્વીની શોધમાં નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં દક્ષિણ

દેશમાં શમ્બુક નામના એક શૂદ્રને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતો જોઈ રામે એનું શિર ઉડાવી નાંખ્યું.

૯. આ કાર્યના બચાવમાં ઉત્તરકાણડમાં એવી દલીલ આપેલી છે કે તપ સિવાય સિદ્ધિ મળતી નથી એ સિદ્ધાન્ત જોટલો પડે છે, તેટલો જ પાત્રતા વિના તપનો અધિકાર નથી એ સિદ્ધાન્ત પણ પડે છે.

૧૦. શમ્બુકના વધથી પ્રાદ્યુનો પુત્ર જીવતો થયો એમ વાર્તામાં લખેલું હોય જ !^૧

૧૧. ત્યારપછી રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો સીતાને ઠેકાણે સુવર્ણની મૂર્તિ કરી યજ્ઞ આરંભ્યો. એક વર્ષ સુધી એ યજ્ઞ ચાલ્યો. એ યજ્ઞ જોવા વાલ્મીકિ પણ પોતાના શિષ્યો સહિત આવ્યા તેમની સાથે લવ અને કુશ પણ હતા. વાલ્મીકિએ પોતાનું રામાયણ બે કુમારોને બાણાવ્યું હતું, અને વાલ્મીકિ સહિત ગાતા ગાતા તે શહેરમાં અનેક ઠેકાણે સંભળાવતા હતા. એમના સુંદર ગાનની તારીફ રામને કાને પહોંચી. રામે તે બાળકોને તેડાવ્યા, અને બંધાના દેખાતાં યજ્ઞમંડપમાં રામાયણ ગાવાની આજ્ઞા કરી. એ બે બાળકો રામના કેવળ પ્રતિબિમ્બ જ હતા. રામાયણનું ગાન રામને એ પોતાના પુત્ર જ હોવા જોઈએ એમ થઈ ગઈ. તેથી એમણે

વાદ્મીકિને સદેશો દહેવડાવ્યો કે આપની પરવાનગી હોય તો સીતાએ પોતાની શુદ્ધતા વિષે દિવ્ય કરવું. વાદ્મીકિએ માગણી કબૂલ કરી. બીજે દિવસે યજ્ઞ-મંડપમાં સલા લરાયા પછી મહાકવિ વાદ્મીકિની પાછળ હાથ ભેડી, આંખમાંથી આંસુ ઢાળતાં, નીચા વદને સીતા સલામાં આવ્યાં. સલા વચ્ચે વાદ્મીકિ બોલ્યા : “હે દાશરથિ રામ, આ તારી પતિવ્રતા, ધર્મશીલ પત્ની સીતાને તે લોકપવાદની બીકથી અરણ્યમાં મોકલી દીધી, ત્યારથી તે મારા આશ્રમમાં રહેલી છે. આ બે તારા જ પુત્રો છે. આજપર્યંત હું કદી બોલ્યો નથી. હું કહું છું કે આ વૈદેહી સર્વ પ્રકારે નિષ્પાપ અને શુદ્ધ છે; એ બે અસત્ય હોય તો મારી હજારો વર્ષની તપશ્ચર્યા નિષ્ફળ જાય. એ સીતા પણ તને પોતાની પવિત્રતા વિષે ખાતરી કરી આપશે.”

૧૨. પછી લગવાં ધારણ કરેલાં, શોક અને તપથી
 સીતાનું અત્યંત કૃશ થયેલાં, દૃષ્ટિને જમીન પર
 બીજું દિવ્ય કરાવીને ઊભેલાં સીતા આગળ આવ્યાં,
 અને એ હાથ ભેડી મોટે સ્વરે બોલ્યા :
 “હે પૃથ્વીમાતા, બે રામચંદ્ર સિવાય બીજો
 કોઈ પણ પુરુષ આજ સુધી મેં મનમાં ચિંતવ્યો ન
 હોય, તો મને તારા ઉદરમાં આશ્રય આપ. બે
 મન, કર્મ અને શબ્દથી મેં આજપર્યંત રામચંદ્ર
 પર પ્રેમ રાખ્યો હોય, અને રામચંદ્ર સિવાય બીજા
 કોઈ પણ પુરુષને હું જાણખતી સુદાં નથી એ

અક્ષરશઃ ખરુ હોય, તો મને તારા ઉદરમાં આશ્રય આપ " આમ ત્રણ વાર સીતાએ કહ્યું, અને તેની સાથે જ પૃથ્વીના બે ભાગ થયા અને સીતા તેમાં સમાઈ ગયાં આ રીતે સીતાનું બીજું કઠોર દિવ્ય રામ અને તેની પ્રજાને જન્મ પર્યંત અનુતાપ કરાવતું પૂર્ણ થયું. રાજા-પ્રજાએ પુષ્કળ શોક કર્યો, પણ સીતા તો ગયાં જ.

૧૩. ઉત્તરકાણ્ડ પ્રમાણે રામનો અતકાળ પણ

લક્ષ્મણને દુઃખરૂપ જ હતો. એક દિવસ એક મુનિ રામની જોડે એકાંતમાં સલાખણુ કરવા આવ્યા એમની વાતચીતમાં કોઈ ભગણ પાડે તો તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા થાય એવી તેણે પહેલેથી માગણી કરી હતી, અને તે પ્રમાણે રામે લક્ષ્મણને ઢરવાળ પર ચોકી કરવા બેસાડ્યા હતા બે જણા વાત કરતા હતા એટલામાં કોપીપણુ કલક જેને માથે ચઢેલું છે એવા દુર્વાસા મુનિ ત્યાં આવી લાગ્યા અને રામને મળવા ઉતાવળા થયા લક્ષ્મણે આનાકાની કરી એટલે એણે આખા રાજ્યને શાપ આપવાની ધમકી આપી ! બિચારા લક્ષ્મણને તો સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવું થયું પછી, સઘળાં પર વિપત્તિ આવી પડે તેના કરતાં પોતાના એકલા પર જ આવી પડે તે વધારે સારું એમ વિચારી એ રામ પાસે ગયા, અને દુર્વાસાના આગમનના સમાચાર આપ્યા દુર્વાસા તો માત્ર તપ કરી ભૂખ્યા થવાથી લિહ્યા માગવા આવ્યા હતા, પણ

એની લિલામાં લક્ષ્મણના પ્રાણ વહોરાશે એવો એણે
 ખ્યાલ ન કર્યો. રામને માથે મોટું ધર્મસંકટ આવ્યું.
 પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લક્ષ્મણને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી
 જોઈએ. પણ લક્ષ્મણ જેવા ભાઈને એવી શિક્ષા
 ફરમાવતાં કેની હિંમત ચાલે? શું કરવું તે સૂઝે નહિ.
 છેવટે એમણે સલા ભરી સર્વ હૃદીકૃત વસિષ્ઠ અને
 પ્રજાજનને ટહી સંભળાવી. વસિષ્ઠે એવો તોડ કાઢ્યો
 કે સજ્જનનો ત્યાગ એ વધ, સમાન છે, માટે રામે
 લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરવો! રામે એ પ્રમાણે લક્ષ્મણને
 પોતાથી દૂર થવાની સજ્જ ફરમાવી આજ્ઞા સાંભળતાં
 જ લક્ષ્મણ રામચંદ્રને નમસ્કાર કરી, પરભાર્યા અરથૂતટ
 પર ગયા, અને ક્ષમા કરી, પવિત્ર ધર્મ, દર્ભાસન પર
 આસન માંડી, પોતાનો શ્વાસ ચડાવી હંધ દેહ છોડ્યો.
 આ રીતે બંધુભક્તિપગથયુ શૂર સુમિત્રાનંદનનો અંત
 આવ્યો. એણે પોતાના હૃદયમાં બિભરતી રામભક્તિથી
 પ્રેરાઈને વૈભવ, માતા અને પત્નીનો ત્યાગ કર્યો બાર
 વર્ષ સુધી ઉજ્જયિની કર્યો, ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ
 ભોગવ્યો અને જીવનનો અંત થયો ત્યાં સુધી રામની
 સેવા કરી. બંધુભક્તિનો આદર્શ બેસાડી લક્ષ્મણે
 લોકહિત માટે મૃત્યુની ભેટ લીધી આ આજોય છેલ્લો
 પ્રસંગ વિદ્યુત આદર્શ ઉત્પન્ન કરનારો લાગે છે

૧૪. રામે તેજ દિવસે પોતાના રાજ્યનો ભવ,

રામનો
 વેકુંઠવાસ

કુશ તથા ભરત, લક્ષ્મણ વગેરેના
 પુત્રોમાં યથાયોગ્ય વિભાગ કર્યો; અને
 દરેકનો અભિષેક કરી મહાપ્રસ્થાન

માટે ઘરમાંથી ચાલી નીકળ્યા. એની પાછળ અન્તઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓ, સંબંધીજનો અને પ્રજાજનો પણ ગયાં. રામે સરયૂમાં પોતાનો દેહ છોડી દીધો, અને એની પાછળ ભરત, શત્રુઘ્ન અને અન્વજે પણ એ જ ગતિ લીધી ! આ રીતે રામચરિતની પૂર્ણતા થઈ.

૧૫. રામાયણમાં વાલ્મીકિએ આર્યોના આદર્શો ચિતરેલા છે. દશરથ એ આર્યોના આદર્શ પિતા છે. સુમિત્રા આદર્શ માતા, રામ આદર્શ પુત્ર અને રાજા, ભરત આદર્શ બંધુ-મિત્ર, અન્યાયોમાં અસહકારી લક્ષ્મણ આદર્શ સેવક-બંધુ, હનુમાન આદર્શ દાસ, સીતા આદર્શ પત્ની, વિલીપણ આદર્શ સલાહકાર અને અસહકારી. તે જ પ્રમાણે માનવજાતિમાં વચતા આસુરી ભાવોનો પણ વાલ્મીકિએ મૂર્તિમંત ચિતાર આપ્યો છે. કૈકેયી ઇર્ષ્યાની મૂર્તિ, શવણ સામ્રાજ્યમહની મૂર્તિ, વાલી શારીરિક જળના મહની મૂર્તિ અને સુગ્રીવ પરાવલંબી સ્વભાવથી ઊપજતી સર્વ પ્રકારની માનસિક નિર્જાળતાની મૂર્તિ છે. અન્યાય જાણ્યા છતાં, એ માટે તિરસ્કાર છતાં, એની સામે થવા માટે જોઈતી જરૂરી હિંમતનો અભાવ મારિચમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે; ઊંઘ, આળસ, ખાડિયરાપણું અને મોહ કુમ્ભકર્ણમાં ગોચર થાય છે; ઇદ્રજિતમાં આસુરી સંપત્તિનો સાર અને આંખને આંજી નાંખનારો પ્રકાશ છે. આ સાથે જ વાલ્મીકિએ રાજકીય અને દૈનુમ્નિક વ્યવસ્થાનો આદર્શ

પણ અત્યંત મનોહરપણે ચિતર્યો છે. એ આદર્શ પ્રમાણે આર્ય રાજાનું જીવન સુખોપયોગ માટે નથી, પ્રજા એના સુખનું સાધન નથી; પણ પ્રજાના સુખાર્થે રાજાનો જન્મ છે. પોતાનાં શરીર, કુટુંબ, સુખ, સંપત્તિ અને સર્વસ્વનું અર્પણ કરીને એણે પ્રજાનું પાલન કરવાનું છે. શુરુ અને પ્રજાની ધર્મયુક્ત સલાહ મુજબ એણે રાજકારભાર ચલાવવો જોઈએ. પ્રજાને પ્રિય હોય એવો જ પુરુષ રાજા થઈ શકે, એટલે રાજાની નિમજ્જક પ્રજાની સંમતિથી થવી જોઈએ. અત્યંત પ્રામાણિકપણે અને શુદ્ધ હાવે પોતાનું કર્તવ્ય જાળવ્યાથી પ્રજાનો સંતોષ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ એ જ એની સેવાનું ઈનામ છે. એ પોતાના મુકુટથી કે સિંહાસન અથવા છત્ર-ચામરથી પ્રજાનો પૂજ્ય નથી; પણ એની ધાર્મિકતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા, ચરતા, પરદુઃખભંજનતા, ન્યાય અને પરાક્રમથી પૂજ્ય ગણાય છે. એની પૂજા એણે કાઢેલાં આજ્ઞાપત્રોની અમલજાળવણી કરાવી ન થઈ શકે, પણ સંતુષ્ટ પ્રજાના ચિત્તમાં જિજ્ઞાસા નૈસર્ગિક પ્રેમથી જ થાય. અનેક સીંચો કરવાનું દુષ્ટ પરિણામ એણે દશરથના દુઃખકારક અંતકાળથી દર્શાવ્યું છે, અને રામના ચરિત્રથી એકપત્નીમતપણાનો આદર્શ ખેસાડ્યો છે. જનક અને રામનો યસરા-જમાઈનો અને કૌસલ્યા તથા સીતાનો સાસુ-વહુનો સંબંધ પણ કલેશ વિનાનો પ્રેમયુક્ત છે કુટુંબ અને રાજ્યનો કર્તાપુરુષ સત્યનિષ્ઠ, ધાર્મિક, તિસ્વાર્થી, શૂર અને પ્રેમજા હોય તો સર્વને દેવો આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે એ રામચરિતનો બોધ છે.

નોંધ

ખાલકાણડ

નોંધ ૧લી : રાક્ષસ—એટલે બહુ જંગલી માણસો. એમનામાં મનુષ્યમાં રહેલા શુભ ગુણોનો વિકાસ નહિ, નીતિશુભનો ખ્યાલ નહિ. એ કૂર અને નરમાંસભક્ષક હતા. જેમ સર્પ અને સિંહ વગેરે પ્રાણીઓનો મનુષ્યને જૂના કાળમાં ખણે ઉપદ્રવ વેડવે પડતો અને તેથી એનો શિકાર કરી નાશ કરી નાંખવામાં આવતો, તેમ વધારે પરાક્રમી અને નગરો તથા શહેરો વસાવવાની ઈચ્છાવાળી પ્રજાઓ આવી રાક્ષસપ્રજાઓનો શિકાર કરતી એ રાક્ષસોનું શરીરબળ ભારે, કાયા જાંચી, પાણુ શુદ્ધિ મંદ અને શસ્ત્રમળ નામનું વિશ્વામિત્રનો હેતુ કોઈ નવી વસાહત કરવાનો હોય, અને તેમાં દેવેની મદદ મળે એ કામનાથી યત્નારબ કર્યો હોય એમ સંભવે છે એ રાક્ષસો લાગતવર્ષની જૂની પ્રજા. આર્યોએ વસાહતો કરવી એટલે રાક્ષસોની જમીન લૂટવી અને એમને મારી નાખવા કે હાકી કાઢવા આથી એમને આર્યો સાથે વેગ હોય > ાણાવિક છે, અને તેથી તેઓ વિશ્વામિત્રના યત્નમાં નિમ્ન નાખે જ. એક ક'પના આ છે બીજી દૃષ્ટિના એ છે કે ઉપર કહ્યા તેવા રાક્ષસોની મોટી વસ્તી લંકામાં હતી. રાવણુ એમનો રાજા હતો એ હિંદુસ્તાન ઉપર પણ પોતાનું ગજબ આપવા ઈચ્છતો હતો, અને દેશના ધણા માણસોમાં એણે રાક્ષસોને વસાવ્યા હતા એ આર્યો ઉપર જુલમ જુમ્મગતા અને એમને કોઈ પણ દેકારો મુખે ગ્રહેવા દેતા નહિ પણ એમ હોય તો રાક્ષસો મદ શુદ્ધિના કે રાત્રાદિક સાધન વિનાના નહિ, પણ અત્યંત શુદ્ધિશાળી, અને

મુદ્દાના તથા મુદ્દની સામગ્રી બનાવવામાં અને માયાવી (બદુર્-
માત્રિક) વિદ્યાઓમાં કુશળ હતાં.

રાક્ષસ અને અસુરમાં ભેદ છે. અસુર એટલે સામાન્ય
માણસ જેવો માણસ જ; પણ અતિશય કામી, ક્રોધી, લોભી,
અન્યાયી, નિર્દય, સ્વાર્થ માટે પારકાનું સર્વસ્વ નાશ કરતાં ન
અચકનાર. રાક્ષસ એ સિંહ-વાદ જેવો વનચર બળવાન મનુષ્ય;
અસુર એટલે સદૃશ્ય રહિત મનુષ્ય. અસુર તે મનુષ્યત્વનો
શત્રુ, અને રાક્ષસ તે જંગલી માણસ. રાવણ પોતે અસુર હતો
પણ રાક્ષસોને વશ કરી એમનો રાજા થયો હતો એવી કલ્પના
છે. છતાં ધણીવાર બે શબ્દો અભેદપણે વપરાય છે.

નોંધ ૨૭: શેવ ધનુષ્ય—એટલે શિવે આપેલું ધનુષ્ય,
કે ધનુષ્યના કોઈ પ્રકારનું નામ? જેમ બનાવનાર ઉપરથી
બંદૂકોનાં નામ પડે છે તેમ? સંકાત કારણ એ કે રામાયણમાં
બે વાર રામને વૈષ્ણવી ધનુષ્ય મળ્યાની વાત આવે છે. એ
શેવ કરતાં વધારે જખરું ગણાતું, અને લાંઠાના મુઠ્ઠામાં રામે
એનો જ ઉપયોગ કર્યો હોય એમ લાગે છે. એ પણ કોઈકે
આસ પ્રકારનું ધનુષ્ય હોય એમ સંભવ છે.

નોંધ ૩૭: તપશ્વર્યા—એટલે શરીર શોષણ,
નિરાહાર રહેવું, વાયુ બદાણ કરી રહેવું એમ નહિ, પણ
પોતાનું ધ્યેય પાર પાડવા માટે બીજી સર્વ ક્રિયાઓ છોડી દઈ,
ધ્યેયનું અને એને પાર પાડવાનાં સાધનોનું જ અનન્યપણે
ચિંતન કરવું તે. એ તપશ્વર્યામાં યોગ્ય ગુરુનું સેવન આવી
જાય. આગળ ઉપર મંત્રસિદ્ધિમાં લોકોની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ
ત્યારે ગુરુના મંત્રનું અનુદાન, અથવા દેવોની ઉપાસના પણ
તપશ્વર્યામાં સમાયાં. અનન્ય ઉપાસના અથવા ચિંતનમાં
મુન્દ્રિયોનો સંબંધ અને વિષયોનો ત્યાગ તો આવશ્યક હોય જ.

પણ જેમ જેમ સાધક ઉપાસનામાં લીન થતો જાય, તેમ તેમ સ્વાભાવિકપણે ક્યારેક એવી સ્થિતિ આવે કે જે સમયે ખાવાપીવાનું ભાન ન રહે અને ટાઢતડકા તરફ દુર્લક્ષ્ય થાય. એવા એકાગ્ર ચિંતનમાંથી સંકલ્પોની સિદ્ધિ સર્વત્ર થાય છે. એ જૂલી ગયા ત્યારે જળરસ્તીથી છોડેલા આહાર અને સહન કરેલાં ટાઢતડકા તપશ્ચર્યા રૂપે મનાયાં. એકાગ્રપણે વિચાર, વિવેક, ચિંતન એ જ એટલે તપ છે. એ ચિંતન દેહ-ભાન જૂલાવે તો તે ઈષ્ટ જ છે. ગીતા અ. ૧૭, શ્લો. ૧૪ થી ૧૬માં ત્રેણુ પ્રકારનું તપ કહ્યું છે તે વિચારનું.

યુદ્ધકાણ્ડ

નોંધ ૪ થી : વિભીષણનું આવી મળવું —
 'પર ફૂટે પર જાય' એ કહેવત ખરી, અને વિભીષણના ઉપર બન્ધુદ્રોહનો આરોપ પણ મૂકવામાં આવે છે. પણ જો એક માણસને પોતાના ભાઈનો પક્ષ અન્યાયસુક્ત લાગતો હોય અને તેને વારવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તો એનું કર્તવ્ય શું ? અન્યાયી પક્ષ સાથે કામ કરવું એ ચિત્તની યોગ્યતા અપ્રામાણિકતા જ થાય. તદસ્થ રહેવું તેમાં પણ ચિત્તની અપ્રામાણિકતા છે જ. સત્યનો-ન્યાયનો પક્ષ લેવો એ પુરવાથી અને ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યનું લક્ષણ છે. અસત્ય અને અન્યાયનો વિરોધ કરવાથી અથવા અસહકાર કરવાથી મનુષ્યનું પૂર્ણ કર્તવ્ય બળવાન જતું નથી. આ કાળમાં યુદ્ધ એ જ ન્યાય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ રહેલો હોય સમાજે એ માર્ગને ધર્મ ગણેલો હતો, અને એ સંજોગેમાં વિભીષણે ન્યાયના પક્ષને વધારેમાં વધારે મદદ કરવી એટલે રામને જ મદદ કરવાની હોય. એથી બન્ધુદ્રોહ થાય તો એ નિરુપાય ગણાય. વિભીષણ રાજ્યલોભથી રામને આવી મળ્યો એવું ગૃહીત કરી લેવામાં

આમે છે ત્યારે વિભીષણનો બન્ધુદોષ અન્ય રૂપે લામે છે. કેવળ શુદ્ધ ન્યાયપ્રિયતા મનુષ્યમાં હોઈ જ ન સકે એમ માનીને આપણે વિભીષણને દોષિત કરાવીએ છીએ. વિભીષણ રાજ્ય-લોભથી રામને જઈ મળ્યો કે સત્યને માટે જઈ મળ્યો, તે ઉપર એનું કૃત્ય યોગ્ય હતું કે અયોગ્ય એનો, આધાર છે.

ઉત્તરકાણ્ડ

નાંધ ૫ મી : સત્કીર્તિ — રામે લાઈએને ને શબ્દો કહ્યા, તેમજ સીતાએ રામને ને સદેશો 'મોક્ષ્યો' તે બન્નેમાં સીતાના ત્યાગનું એક જ કારણ આપવામાં આવ્યું છે—રામની સત્કીર્તિનું રક્ષણ. સત્કીર્તિની અલિધાયા ગમે તેટલી ઉચ્ચ હોય, છતાં ને કોઈ નિર્દોષ વ્યક્તિને અન્યાય કરવાથી જ સત્કીર્તિનું રક્ષણ થતું હોય તો તે સત્કીર્તિની રક્ષા યોગ્ય ન ગણાય. રામે કહ્યું કે સત્કીર્તિ માટે એ લાઈ-એનો ત્યાગ કરે તો જીની તો શી જ વાત ! ઉત્તરકાણ્ડ સખાઓ તે વખતે સમાજમાં સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેનો આદર ઘટી ગયો હશે, તેમ જ લોકમા સારા ગણાવા માટે ગમે તેનો અન્યાય કરી શકાય એવી ભાવના વધી હશે એમ જણાય છે. આ કાણ્ડ ભાગવતની સરેકુની ઝાંખી પડવા માંડી ત્યાર પછી સખાઓ હોવો જોઈએ એમ ચોખ્ખું માલૂમ પડે છે. સીતાએ પોતા પ્રત્યેનો અન્યાય સહન કરી લીધો એમ છતાં રામ પ્રત્યે બકિત ગળી એ પતિવત ભાવનાની અધટિત પ્રુષ્ટિ કરવાના ને પાછળથી અપલ્ન થયા છે તે પેહીનો છે.

નાંધ ૬ ક્રી : નારદ — ૫મ ભાગવત નારદના નામની આલુબાણ કેટલાયે પ્રકારની સારીનગસી ક્યાએ જોડી દેવામાં આવી છે. અહીં શુદ્ધને તપનો અધિકાર નથી એવું પ્રતિપાદન

કરતા અને ભાગવતમાં વસુદેવનાં બાળકાનો વધ કરવા કંસને પ્રેરતાં જેને જણાવ્યા છે, તે જ નારદ વાલ્મીકિ જેવા લૂંટારાના અને દૈત્યપુત્ર પ્રલંહાદના તારક હતા એમ પણ પુરાણોમાં કહ્યું છે.

નારદ વિષેની અનેક પૌરાણિક કથાઓ વિચારતાં મને એમ લાગ્યું છે કે ધણીખરી જગ્યાએ નારદ રૂપે મનુષ્યના મનનું જ વર્ણન કરેલું છે. માણસનું મન જ કસદ કરાવવાવાળું છે. એ સારા વિચારો પણ ઉત્પન્ન કરે છે અને દુષ્ટ વિચારો પણ ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ શંકાઓ ઠાઠે છે, ખીવડાવે છે અને હિંમત આપે છે.

*

*

*

તપથી અધર્મનો પગ પૃથ્વી ઉપર પડી જ કેમ શકે એવી શંકા ઊપજવાનો સંભવ છે. તપનો હેતુ તો સત્યની શોધ કરવાનો જ હોવો જોઈએ. તેને બદલે જ્યારે મહિન આશયો સિદ્ધ કરવા, ખીજને ખીડવા કે સાંસારિક સુખ, બળ ઇત્યાદિ માટે તપ કરવામાં આવે ત્યારે તપનો અર્થ પણ ફેરવાય, પ્રકાર પણ બદલાય અને એ અધર્મને પોષક પણ થાય. પોતાનો કોઈક સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા માટે એકાગ્ર ચિત્તે જે જે ઉપાયો યોજવામાં આવે એ સર્વેનું નામ તપ. ગીતાના અ. ૧૭, શ્લો. ૧૭ થી ૧૯માં સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ તપનું વિવેચન તે જોવું.

સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોમાંથી એક કે બેની પ્રધાનતા પરથી મનુષ્યના ચાર વર્ણો સ્વાભાવિકપણે પડ્યા છે એવી આપણી માન્યતા છે. તે પ્રમાણે સત્ત્વપ્રધાન મનુષ્ય તે બ્રાહ્મણ, સત્ત્વ-રજસ-પ્રધાન ક્ષત્રિય, રજસ-તામસ-પ્રધાન વૈશ્ય અને તમસ-પ્રધાન તે શૂદ્ર. કોઈ તમસ-પ્રધાન મનુષ્ય મહિન આશયથી તપ કરતો હોય તેને પ્રખરક્ષણાર્થે

રાજ્યને અટકાવવો જોઈએ, નહિ તો અધર્મ વધે એમ આ કથાનું તાત્પર્ય હોવાનો સંભવ છે. પણ જે રીતે આ વાત મંડાઈ છે તે કાંઈ રીતે માન્ય રાખવા જેવી નથી. 'વર્ણગર્વ' અને 'નીચ મનાયેલા વર્ણોને દબાવેલા રાખવાની વૃત્તિ' એમાં ખુદી રીતે જલ્દાર્ધ આવે છે. ખીજા કાણ્ડોમાં આવા પ્રસંગો નથી એ જ આ કાણ્ડ પ્રાછળથી લખાયેલું સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે.

તપના અધિકારનો સિદ્ધાન્ત—આ દ્વીપ વનુદ વિનાની છે એમ નહિ કહી શકાય. જેટલાં ગુરુગમ્ય જ્ઞાન છે તેમાં જિજ્ઞાસુનો અધિકાર તપાસવાની પ્રથા આપણા દેશમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવી છે. અધિકાર તપાસવામાં જે દષ્ટિઓ હતી. શિષ્યની ચિત્તશુદ્ધિ અને શુદ્ધિ. પોતે સંપાદન કરેલી વિદ્યાનો દુરુપયોગ ન કરે એટલા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા શિષ્ય છે કે નહિ એની તપાસ કરવામાં ગુરુ અત્યંત ઠાળજી લેતા. જે દષ્ટિએ અધિકારી શિષ્ય ન મળે તો પોતાની વિદ્યા પોતાની સાથે જ મરી જાય એ બહેતર, પણ અશુદ્ધ હૃદયના માણસને જ્ઞાન ન જ આપવું એવો આગ્રહ રખાતો. વિદ્યા જગતના કલ્યાણાર્થે છે, ઉચ્છેદ્યાર્થે નહિ. ગુરુની ગૃહસ્થીને લીધે જે વિદ્યા કુશિષ્યને પ્રાપ્ત થવાથી જો લોકનું અહિત થાય તો તેનું પ્રાપચિત્ત ગુરુને કરવું પડે. અધિકાર તપાસવામાં ખીજા દષ્ટિ શુદ્ધિના વિકાસની છે. પણ એ માટે ગુરુને ઓછી ચિંતા ગ્રહેતી. શુદ્ધિની સચૂળતા વિશેષ મહેનતથી ટાળી શકાય, અથવા શુદ્ધિ જેટલી પહોંચી શકે તેટલી જ વિદ્યા શીખવી શકાય. શુદ્ધ ચિત્તની સાથે સદૃશ શુદ્ધિનો સંયોગ એ તો સોડું ને સુગંધ મળ્યા જેવું ગુરુને લાગે.

તપનો વિધિ જતાવવામાં પણ એ રીતે ગુરુ અધિકાર તપાસે એ યોગ્ય છે. પણ કાંઈ પોતે જ પોતાનો ગુરુ ન બની

સકે એમ કંઈ નથી. અને એકાદ દુષ્ટ આશય સિદ્ધ કરવા પોતાની- જ એળે કાંઈ સાધના કરતો હોય, તો એની એ સાધના રાગને આલવા દેવી કે કેમ એ પ્રશ્ન ઊભો થાય જ.

આ કથામાં શમ્ભુકના તપનો આશય દુષ્ટ હતો એવું જણાવ્યું નથી, અને એનો અનધિકાર કેવળ એની યુદ્ધ ભૂતિ પર જ કરાવ્યો છે, એટલે આધુનિક દષ્ટિએ આ દૃત્ય આપણને વાજબી લાગતું નથી.

વાંચવાલાયક

- ૧ મૂળ અંથ—વાલ્મીકિનું રામાયણ
- ૨ શ્રી રામચરિત્ર—ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય દ્વારા મૂળ મરાઠી તથા તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ (ચિત્રશાળા પ્રેસ: પૂના.)
- ૩ સીતાહરણ (નવજીવન પ્રકાશન મંદિર—અમદાવાદ)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ગોકુળપર્વ

આસરે ૫૧૦૦ વર્ષ પૂરના ભારતવાસીઓએ શ્રી કૃષ્ણનું અદ્ભુત જીવન, પોતાની નજર સમક્ષ નિહાળ્યું હતું. જોકે અનેક પવિત્ર ગ્રંથોમાં એમના ચરિત્રનું વર્ણન છે, અનેક લક્ષ્મી એમને પોતાની પ્રેમવૃત્તિનું અંતૈકિક પાત્ર બનાવી એમની કીર્તિને ચિરંજીવ રાખી રહ્યા છે; છતાં એ ગાનો ઉપર ચમત્કારિક રૂપકોનાં એવાં જખરાં થર થઢી ગયાં છે કે એ કાલ્પમય અને ગૂઢ ભાષામાંથી સાદો અર્થ કાઢવાનું કામ અતિશય કઠણ થાય છે. અને જુદા જુદા લેખકોને એમ કરવા માટે પોતાની કલ્પનાશક્તિનો જ બહુધા ઉપયોગ કરવો પડ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ વિષે જે કાંઈ વાતો વાંચવા, સાંભળવા કે ગાવામાં આવે છે, તેમાંની કેટલીક સાચી તરીકે માની શકાય એવી નથી, કેટલીક જો સાચી જ હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણને આદર્શ પુરુષ તરીકે હલકા પાડે છે. શ્રીકૃષ્ણને પરમેશ્વરનો અવતાર ઠરાવવાની ઇચ્છાવાળા લક્ષ્મીમાર્ગી ઠવિઓએ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમાં એટલી બધી નવી વાતો ઉમેરી દીધી છે કે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર ધીરજ જંગલ બની ગયું છે. શ્રી ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્ય તથા શ્રી બ્રહ્મચંદ્ર સદ્ગોપાધ્યાયના ગ્રંથો પરથી જિજ્ઞાસુ વાચક એની ચર્ચા મેળવી શકશે. અહીં એ ચર્ચામાં હું જિતર્યો નથી.

પણ એ શ્રેયેને આધારે શ્રીકૃષ્ણનું વંદનીય, નિર્દોષ અને ક્ષમ્ય ચરિત્ર જોટલું ગણી શકાય તેટલું જ આલેખ્યું છે. એ સિવાયનાં ચરિત્રો સાચાં ન હોય એમ એકંદર સમાલોચનાથી જણાય છે; પણ સાચાં જ છે એમ ઠરે તો શ્રીકૃષ્ણની આદર્શ પુરુષ તરીકે ઓછી કિંમત થાય એ કબૂલ કરવું જોઈએ.

૨. કૃષ્ણના પિતા વાસુદેવ યદુવંશી ક્ષત્રિય હતાં. માતાપિતા તે મથુરાની પાસેની કેટલીક જમીનના માલેક હોય એમ લાગે છે. ગાયો એ યાદવોનું મુખ્ય ધન હતું. વસુદેવ પાસે પણ પુષ્કળ ગાયો હતી. ઠરાવેલું દાણ લઈ એ ગાયો આહિરોને સોંપવામાં આવતી. આથી આહિરોનાં ઘણાં કુટુંબો (મજા) મથુરાની આસપાસ રહેતાં. વસુદેવ એક શૂર યોદ્ધા અને ન્યાયપ્રિય પુરુષ હતા. એમની ધર્મનિષ્ઠાને લીધે સર્વે યાદવો એમને પૂજ્ય ગણતા. રૌદ્રિણી અને દેવકી નામે એમને બે પત્નીઓ હતી. દેવકી એ મથુરાના રાજા ઉચ્ચસેનની ભત્રીજી થતી હતી.

૩. ઉચ્ચસેનના મોટા પુત્રનું નામ કંસ હતું. એ રાજ્યનો અતિ લોભી હતો. પિતાના કંસ મરણ સુધી વાટ જોવાની એનામાં ધીરજ નહોતી. એ મગધ (દક્ષિણ ગિહાર)ના રાજા જરાસંધની બે દીકરીઓ સાથે પરણ્યો હતો. જરાસંધ તે વખતનો સૌથી બળવાન રાજા હતો; તેથી કંસને એની મદદની હુકમ હતી. વળી જરાસંધને સાર્વભૌમ

થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી; એટલે કુંસને રાજ્ય અપાવવામાં એનો સ્વાર્થ પણ રહેલો હતો. જતે દહાડે કુંસે પોતાના બાપને કેદ કરી એનું રાજ્ય પચાવી લીધું. યાદવોને આ વાત પસંદ પડે એમ નહોતું, તેથી એણે યાદવોને ખીડવા માંડ્યું. જે કેાઈ એની સામે માથું ઉપાડે એવા એને લાગ્યા, તેના ઉપર તેણે જીલમ કરવા માંડ્યો. વસુદેવ-દેવકીને પણ એણે નજરકેદ જેવાં રાખ્યાં હોય એમ લાગે છે. વસુદેવને પોતાની સ્ત્રી રોહિણીને પોતાના મિત્ર નંદ ગોપને ત્યાં સંતાડી રાખવી પડી.

૪. જીલમી માણસ બીજા બળવાન પુરુષોથી બીજો છે; પણ એથી ચે વપારે બીજો તો કુંસનો જીલમ એને સત્યનિષ્ઠ પુરુષોની લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે બીજા બળવાનની સામે એ સામ, દાન વગેરે ઉપાયો વડે પહોંચી વળી શકે એવી એને ખાતરી હોય છે, પણ સત્યનિષ્ઠ પુરુષને છૂતવા તો એને પોતાને સત્યનિષ્ઠ થયે જ છૂટકો; અને એવા થવાની એની તૈયારી ન હોવાથી તેની આગળ એનાં શસ્ત્રો હેઠાં પડે છે. સત્યનિષ્ઠ પુરુષને भारी નાંખવાની એની એકાએક હિંમત થતી નથી; કારણ કે જાલિમને પણ ન્યાય અને ધર્મનો બાહ્ય વેષ બતાવવાની ઘણી વાર ફરજ પડે છે, અને નિઃસ્વાર્થી સત્યનિષ્ઠ પુરુષ ઉપર કંઈ પણ આળ ચઢાવવું એને કઠણ થઈ પડે છે. એ ન્યાયે વસુદેવ-દેવકીને નજરકેદ કરવા ઉપરાંત બીજું કશું કરવાની કુંસની

છાતી ચાલી નહિ. 'જીભ ચાદવો અનેક રીતે એના લોગ થઈ પડ્યા. કેટલાંક નાસી છૂટ્યા, કેટલાંકે અનુકૂળ સમય આવે ત્યાં મુઢી પોતાનો અણગમો છુપાવી રાખ્યો અને કેટલાંકે નવીન પ્રદેશમાં પરાક્રમ કરી સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં.

૫. વસુદેવ-દેવકીને મારવાની કંસની હિંમત

જીભના વહેમ નહોતી, પણ એની ખૂની છરી એમનાં જાળકોને મારતાં અચકાતી નહોતી જાલિમો અનેક રીતે દુષ્ટ હોય છે, ધર્માધર્મના વિચારથી શૂન્ય હોય છે; તેઓ અંકારણુ વૈરી, અને દુષ્ટ કર્મો કરતાં ક્ષણભર પણ આંચકો ન જાનારા હોય છે; પરંતુ વહેમ વિનાના હોય છે એમ કંઈ નથી. જગતને અનીશ્વર અને 'દેવજા પોતાની પાખી વારનાઓને તૃપ્ત કરવાના સાધનરૂપ માનતા છતાં એમના હૃદયમાં કોઈ એક એવી નિર્જા-જતા રહી હોય છે કે એ નિર્જાજતા એમને કોઈ નજીવા શત્રુન ઉપર કે કોઈ ક્ષુદ્ર દેવદેવીના વર ઉપર અથવા કોઈ નજીવી વિધિના જરાબર પાલન ઉપર અપાર શ્રદ્ધા રજાવે છે જે મોટાં મોટાં સૈન્યોથી ઠરતા નથી, ગમે તેની સાથે દંદ શુદ્ધ કરવામાં પાછી પાની કરતા નથી, સિંહ અને સર્પ સામે થવાથી બીતા નથી, તે એક છીંકના અપશુકનથી, ભૂતના આલાસથી, ઝિહામણા સ્વપ્નથી, જોશીના જોશથી કે હૃદયમાં સંલગ્નાયેલી અણધારી આકાશવાણી કે ભડકથી એવા નાહિંમત થઈ જાય છે કે કોઈ પણ રીતે તે એ વિષયમાં શ્રદ્ધાવાન અને નિશ્ચિન્ત થઈ શકતા નથી.

૬. કંસે પણ એવી એક આકાશવાણી^૧ સાંભળી હતી. દેવકીનો આઠમો ગર્ભ પોતાનો નાશ કરશે, એવો તેને વહેમ ભરાયો હતો; અને તેથી સર્વે ડરપોક માણસો

દેવકી-પુત્રોનો
નાશ

કરે છે તેમ; એણે દેવકીનાં બાળકોને જન્મતાં જ મારી નાંખવા માંડ્યાં. આઠમો ગર્ભ ક્યો એ ગણુ-વામાં કઢાય ભૂલ થાય, આઠમું બાળક મરે પણ ખીનાં જીવતાં રહે તો કઢાય એ પણ બાપને કનડવા અને ભાઈને મારી નાંખવા માટે એના ઉપર વેર વાળે, કઢાય એ યાદવોના નેતા થાય, એવી ધાસ્તીથી એણે વસુદેવના એક પણ બાળકને જીવતું ન રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ રીતે એણે દેવકીના છ પુત્રોનો અંત આણ્યો.

૭. રૌહિણીના ગર્ભના પણ એ જ હાલ થાય, એ ધાસ્તીથી એને હહાડા રહેતાં જ વસુદેવે એને નંદને ત્યાં મોકલવાની પેરવી કરી દીધી.

બળરામ

ત્યાં એને એક બિજળો દૂધ લેવો પુત્ર થયો. એનું નામ રામ પાડયું. પાછળથી એના અતિશય બળથી એ બળરામ અથવા બળદેવને નામે ઓળખાયા. દેવકીનો સાતમો ગર્ભ ગળી પડ્યો. આગળ જતાં દેવકીને આઠમી વાર ગર્ભ રહ્યો આ બાળકને બસુસ કરીને મારવાને જેમ કંસ તલપી રહ્યો હતો, તેમ એને ઠોઈ પણ રીતે બચાવી લેવાની વસુદેવ-દેવકીને

પણ તીવ્ર અભિલાષા હતી. 'યોગ એવો જાન્યો કે આઠમે મહિને જ દેવકીને પ્રસવવેદના શરૂ થઈ. એ સમય આપણ વધી આઠમની મધરાતનો હતો. વરસાદ ભેરથી પડતો હતો. પ્રસૂતિકાળને હજી ઘણા દિવસની વાર છે એવું લાગતું હોવાથી ચોટીદારો ઘોર નિદ્રામાં પડ્યા હતા. આવે સુયોગે દેવકીએ પુત્રને પ્રસવ્યો. ચતુર વસુદેવે તરત જ પુત્રને ઉપાડી લીધી,

કૃષ્ણજન્મ

અને ચોટીદારોની ઊંઘનો તથા વરસાદના ઘોંઘાટનો લાભ લઈ, નદી ઊતરી,

સામે ઢાંઠે નંદના મજ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અંથો પ્રભાતે તે જ વળતે નંદની સ્ત્રી યશોદાએ પણ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. યશોદા મૂર્ચ્છિત અવસ્થામાં હતી. વસુદેવે છાનામાના યશોદાની ચપ્પા પાસે જઈ, છોકરાને મૂકી છોકરીને ઉપાડી લીધી અને પાછા દેવકી પાસે હાજર થયા. જાળકોની અદલાબદલીની વાત વસુદેવ દેવકી સિવાય બીજા કોઈએ જાણી નહિ. છોકરીએ રડવા માંડ્યું, એટલામાં કદાચ રાત્રિ પણ લગભગ પૂરી થઈ હશે, એટલે ચોટીદારો જાગી ઊઠ્યા અને

૧ શ્રી વૃંદાવનચંદ્ર ચરિત્રાવિષયક છોકરોની આ પ્રભાતેની અદલાબદલીની વાત માનતા નથી. વસુદેવે કૃષ્ણને આપત ખાળપણમાં નંદને ત્યાં સંતાડી ચપ્પા એટલું જ આ કથા ઉપરથી ખાતરીપૂર્વક કહી ચક્રાવ એમ એ માને છે. વસુદેવ પુત્રીને ચોરી શકે એ વાત અસંભવિત લાગે જ. પમાના જેવી સ્વામીશક્તિ નંદ-ચરોદાએ બતાવી હોય એ અસંભવિત નથી, પણ એમ કલ્પના કરવાને કોઈ આધાર નથી.

કેંસને પ્રસૂતિના સમાચાર કહ્યા. આટલી છોકરીને તો
જીવતી રાખ, એમ દેવકીએ લાઇને આજીજી કરી,
પણ કઠોર હૃદય ઉપર એની કરી અસર થઇ નહિ
અને એક શિલા ઉપર પછાડી એણે બાળકીનો પ્રાણ
હીધો. અત્યાર મુઘી એણે છ બાળકત્યા કરી હતી.
તે કે હૃદયને અત્યંત નિષ્કુર બનાવી એણે એ બાળાને
પણ મારી ખરી, પરંતુ આ તો ફરતાની હદ થઇ
એમ એનું પાપી હૃદય પણ એને કહેવા લાગ્યું. એ
વિયેના કાંઇક પશ્ચાત્તાપથી એણે પાછળથી વસુદેવ-
દેવકીને કેદબાનામાંથી છોડ્યાં અને એમનું કાંઇક માન
પણ રાખવા લાગ્યો.

૮. યથોદાને પુત્ર પ્રસન્ન્યો એવી વાત સવાર

પડતાં જ આખા મનમાં ફેલાઇ ગઇ.

શિશુ અવસ્થા

ઘરડી ઉંમરે ગોપીના મુખી નંદને ત્યાં

પુત્ર અવતર્યો જાણી મનમાં ઘેરઘેર આનંદ ફેલાઇ
ગયો. ગોવાળણીઓ હર્ષલેર વધામણાં લાવી ગીતો
ગાવા લાગી. આ પુત્ર રામના જેવો બિજળો નહોતો,
પણ શ્યામ હતો. એના રંગ ઉપરથી એનું નામ કૃષ્ણ
પાડ્યું. એ પણ રામના જેવો જ મનોહર ગાત્રોવાળો
હતો. દુનિયામાં કોઈ બાળક એવું અવતર્યું નથી કે જે
એનાં માબાપ અને આડોશીપાડોશીને કાંઈ વિશેષ
લક્ષણોવાળું લાગ્યું ન હોય. પોતાનું છોકરું કાંઈ
બીજા જ પ્રકારનું છે, એનું તોફાન, જુદિ, રડાપણ,
સફળતા છોકરાં માત્રથી જુદાં પડે છે, એવું ન લાગ્યું

હોય એવી માતા પૃથ્વીતળ ઉપર લાગ્યે જ થઈ હશે. તેમાં વળી એ બાળક મોટપણે નામ ઠાઠે, એટલે તો એના બાલ્યજીવનના બારીક પ્રસંગો પણ અદ્ભુત થઈ બંધ છે અને એની સ્મૃતિઓ આનંદદાયી થાય છે. તેમાંયે આ બે બાળકો વિશેષ લાગે એમાં નવાઈ નહોતી એ ગોપોમાં બિછરતા હોવાથી સર્વે તેમને ગોપ-કુમાર માનતા, અને એ પોતે પણ પોતાના ક્ષાત્રવંશને બણતા નહોતા છતાં અગ્નિને લાકડાની પેટીમાં કેવી રીતે સંતાડી શકાય ? તેમ કાળી કામળીમાં આ સાધુઓનું ક્ષાત્રતેજ પણ ઢાંકેયું રહ્યું નહિ. નાનપણથી જ એમની બુદ્ધિમત્તા અને સાહસિક વૃત્તિ એમની રમતોમાં જણાઈ આવતી હોયની દોણી ફેડવામાં, સીકાં પરથી માખણ ચોરવામાં, વાછડાંને ઓડી મૂકવામાં, એમની પૂછડી પકડી એમને આમથી તેમ ફેરવવામાં, એકેવળ પોતાની રજેશુણી ક્ષત્રિય વૃત્તિનું દર્શન કરાવતા હતા પોતાના માનીતા મુખીના ઓકરા, સૌન્દર્યના બહાર અને પોતાનાં તોફાનથી જળરીથી બધાંનું ધ્યાન ખેંચી શકનાર, રામ-કૃષ્ણના ઉપર બાળકપ્રેમી ગોપીઓ ઘેલી થવા લાગી સરખી ઉંમરના ઓકરાઓમાં એ સહજ જ ‘વડા ચેલાળિયા’ થયા જંગલમાં રહેનાર લોકો ઉપર અનેક બંતના નૈસર્ગિક ઉપદ્રવો આવી પડે છે ગામ ઉપર મોટા વંટોળિયા ફરી વળવા, મહોન્મત્ત ગોધાનું વિફરવું, અજગર, શ્વાપદો વગેરેનો ઉપદ્રવ થવો ઇત્યાદિ અકસ્માતો કૃષ્ણને પણ થયા, પણ

તે સર્વેમાથી એ બધ્યા જેમ જેમ એના ઉપર પ્રકૃતિ
કોપ થતો અને એ તેમાથી સહીસલામત પાર પડતા
તેમ તેમ મજવાસીઓને આશ્ચર્ય થતું અકસ્માતે
કોઈ અસુર તગ્ધથી થાય છે એવી એમની માન્યતા
થાય એ સ્વાભાવિક હતું એમાથી બચી જનાર એ કોઈ
દેવ અથવા પરમેશ્વર છે એમ એમને લાગતું હોય
એમ કવિએ વર્ણવ્યું છે નાનામોટા સર્વનો કૃષ્ણ
ઉપરનો પ્રેમ એની મોહક મૂર્તિ તથા પગકમી, તોફાની
અને વિનોદી સ્વભાવને લીધે જ કેવળ ન રહેતા, ધીમે
ધીમે આદરનું અને ભક્તિનું સ્વરૂપ પકડવા લાગ્યો
તેમા કૃષ્ણની પરોપજારિતા પણ કારણભૂત હતી જ

૯. જેમ શિશુગળમા માખણ ઓળવામા, ગોરમની

ઠોમાર

માટલી ફાડવામા, પાણીનું બેડું કાણું

કળવામા કૃષ્ણની પહેલ, તેમ જ કૌમાર

વસ્થામા છાશ વલોવવામા, વાછરડા ચારવામા, ખોવાયેલા
લાનવર ખોળી કાઢવામા, ગોપકુમારોની મલાળ લેવામા,
એમના ઉપર કોઈ પણ ભયનો પ્રસંગ આવી પડતા
ભયમા પોતે બપલાવી એમને બચાવી લેવામા પણ
એની પહેલ જ રહેતી

૧૦. જેમ જેમ ભાઈઓની ઉમર વધતી ગઈ
તેમ તેમ રામ-કૃષ્ણના ભુદિ અને જાળ પણ વધતા
ગયા, અને એ જાત્રેનો ઘરડા ઘરડા ગોપોને ચે સારો
ઉપયોગ થતો ગયો જેમ જેમ એમનું જાગ વધતું ગયું

તેમ તેમ એમની અને વિશેષે કરીને કૃષ્ણની પર-
 યોગપ્રણવસ્થા દુઃખભંજનતા પણ વધવા લાગી. એમણે
 ચોતાની જ શક્તિથી જો વાર ગોપોને

દાવાનળમાંથી બચાવ્યા, અતિવૃષ્ટિમાંથી રક્ષણ કર્યું,
 કાલિનાગનું દમન કરી યમુનાને નિર્વિષ કરી, જંગલી
 ગધેડાઓનો નાશ કરી વનને લયરહિત કર્યું. વળી
 એમનો પ્રેમજ સ્વભાવ પણ દિવસે દિવસે વિકાસ
 પામતો ગયો. એમની મધુર મોરલીમાંથી નીકળતો
 સ્નેહરસ ગાયોને પણ સ્થિર કરી દેતો. એમનાં રાસોમાં
 અત્યુત આનંદરસ મગટી નીકળતો. કૃષ્ણની પવિત્ર

પ્રેમજતાથી ગોપઓપીઓનાં ચિત્ત એવાં
 કૃષ્ણ-મહિમ ખેંચાયાં કે એમને માટે સંસારરસ

ખાદે થઈ ગયો. પડતીના દાળમાં જ્યારે આપણા
 દેશમાં ભાવનાઓનો શુદ્ધ વિકાસ થતો અટકી પડ્યો,
 અને એનું પાવિત્ર્ય સમજવાની આપણી શક્તિ એટલી
 ક્ષીણ થઈ ગઈ કે કોઈ પણ ઠેકાણે સીપુરુપ વચ્ચે
 પરિચય દેખાતાં જ એમાં આપણને અપવિત્રતાની
 જ ગંધ આવવા લાગી, તે સમયમાં કૃષ્ણ પ્રતિની આ
 અત્યંત સ્વાભાવિક પ્રેમલક્ષિની કૃપાએ આપણા દેશમાં
 નિદ્રિત સ્વરૂપ લીધું; અને વળી જો વિદ્રુત સ્વરૂપને
 આદર્શ મનાવવાનું સાહસ લડતોએ ખેડ્યું. જ્યારે
 કૃષ્ણના નિર્દોષ ચારિત્રનો જાર રૂપે અનુવાદ થયો તે
 વખતે આપણા દેશની સામાજિક દશા દેવી હશે તેનો
 જ ખ્યાલ કરવો યોગ્ય છે. યજ્ઞોદ્ધાનંદનના ચારિત્ર્ય વિષે
 જો ઉપરથી અનુમાન લાંબવું જો સાહસ ગણાય.

૧૧. કૃષ્ણમા કેવળ ભાવનાનો ઉત્કર્ષ નહોતો,

કૃષ્ણનો
અધ્યાત્મ
વિકાસ

કેવળ બુદ્ધિઔશત્ય અને શારીરિક

બળ નહોતા, પણ એમની સદસદ્

વિવેકબુદ્ધિ પણ બચત હતી એ

સમજણ તથા ત્યાગથી જ એને ધર્મ અને અધર્મનો

વિચાર રહેતો ઇંદ્રની શા માટે પૂજા કરવી જોઈએ,

એવી એને બાળપણથી જ શકા થઈ ગોપોનાં

જીવનનો આધાર ગાયો અને ગોવર્ધન છે મેઘ કાઈ

ગોપો માટે વગસતો નથી, તેમ ગોપોના બલિદાનથી

વરસાદ વધી-ઘટી શકતો નથી, પણ ગાયોની પવિત્રતા

સમજવામાં અને જેને આધારે પોતાનો નિર્વાહ

બરાબર ચાલે છે તેની પૂજ્યતા જાણવામાં તેમની

સમૃદ્ધિનો આધાર છે આવા વાઈક વિચારથી એમણે

ઇંદ્રપૂજા બંધ કરાવી અને ગાય તટા ગોવર્ધનની

પૂજા ચલાવી

૧૨. ગાવી ગીતે રામ-કૃષ્ણના ૧૭-૧૮ વર્ષ

ગોકુળમાં વીત્યા પિત્રા સારીંગ અને

યોવનપ્રવેશ

મન્જુલ આયુવાળા તથા મન્જુલુદ્ધમા

પ્રવીણ એવા બે ભાઈઓની જોડી મેન અને ગાળા

હાથીના જેવી ગોલલી હતી એમના બળ અને

પગકગની વાતો ચોમેર પ્રચિદ્ધ થઈ ગઈ કે ૧ પણ

એમને વિષે વાતો ચાલતી વનુદેવે મગધના રોહિણીને

નફને ત્યાં મોકલી આપી હતી એમ એને બાળ પડી

કૃષ્ણ પણ વનુદેવનો પુત્ર તો ન હોય એવી એને શ્રી

ધર્મ. એ શંકા એણે એક વાર ભરસલામાં બાહેર કરીને
 વસુદેવને તોણડાં વચનો સંભળાવ્યાં.
 હંસની શંકા વસુદેવે કથો જવાળ વાળ્યો નહિ
 એટલે એની ખાતરી જ થઈ ગઈ. પણ એણે હવે બાહ્ય
 ડાળ બદલ્યો. લાણેજને જોવા એને ગ્રેમ ઊભરાઈ
 આવ્યો. એમની મદલયુદ્ધની નિપુણતા જોવા એ ઉત્સુક
 થયો. એણે એક મોટો અખાડો રચવા આજ્ઞા કરી.
 મુદ્ધિક અને ચાણુર નામે એના બે બળવાન મદલ
 હતા. તેની જોડે મદલયુદ્ધ કરવા એણે રામ-કૃષ્ણને
 આમંત્રણ મોકલવાનું કરાવ્યું.

૧૩. એક બાળુથી કંસે મદલયુદ્ધના અખાડાની
 તૈયારી કરાવી, પણ બીજી બાળુથી
 કરીવધ એણે રામ અને કૃષ્ણ મથુરા આવે તે
 પહેલાં જ એમનું કાસળ કાઢવાની યુક્તિ રચી. એણે
 કૃષ્ણને ઠાર મારવા માટે પોતાના ભાઈ કેશીને ગોકુળ
 મોકલ્યો. કૃષ્ણ ગાયો ચારતા હતા ત્યાં એક જળસદસ્ત
 ઘોડા ઉપર બેસી કેશી કૃષ્ણની સામે ધસ્યો. બીજા
 ગોપોએ કૃષ્ણને લયસૂચક ચેતવણી આપી. ઘોડો
 બેઘડક કૃષ્ણ ઉપર ધસી આવ્યો, પરંતુ કૃષ્ણ જરા
 પણ ગભરાયા વિના સ્થિર ઊભા રહ્યા. ઘોડાએ જેવી
 કૃષ્ણને બચકું ભરવા ગરબન લંબાવી કે તરત જ કૃષ્ણે
 એના લમણા ઉપર એવા જોરથી મુઠ્ઠી મારી કે ઘોડાના
 દાંત ઊખડી પડ્યા. આથી ચીડાઈને ઘોડાએ કૃષ્ણને
 લાન મારવા પાછલા પગ ભેંચ્યા. તરત જ કૃષ્ણે એ

પગ પકડી લઈ ઘોડાને એવા ભેરથી ઉછાળ્યો કે એ ધડીંગ દઇને નીચે પડ્યો અને સાથે ફેશીને પણ પછાડ્યો. ફેશી જમીન પર પડતાં જ ચમકાર પહોંચ્યો અને ઘોડો પણ થોડાં તરફડિયાં ખાઈ એ જ માર્ગે ગયો. આ સમાચાર સાંભળી કુંસના તો હોથકોથ જ ઊડી ગયા. એ ભૂખ, તરસ ને ઊંઘ ખોઈ બેઠો. એનું હૃદય એને ડંખવા લાગ્યું. ચિન્તાધી એ ઘરડા જેવો થઈ ગયો. જાગતાં અને સ્વપ્નમાં એ ભયને જ ભેવા લાગ્યો.

૧૪. છતાં, અખાડાનો મંડપ તૈયાર થતાં એણે અકૂર નામે એક યાદવને રથ લઈ શામ અને કૃષ્ણને તોડવા મોકલ્યો, અને ગોપોને પણ નોતર્યા. સાથે સાથે એણે પોતાના મંડેલોને સૂચના અકૂરાગમન કરી રાખી કે તેમણે શામ-કૃષ્ણને રમત કરમ્યાન મારી જ નાંખવા.

૧૫. અકૂર વસુદેવનો પિતરાઈ હતો. એ બહારથી કુંસનો રાજસેવક છતાં અંદરથી વસુદેવના પક્ષનો હતો. એટલે બે લાઈઓને મથુરા લાવતાં પહેલાં ત્યાંના રાજપ્રકરણથી વાકેફ કરવા વસુદેવના પક્ષના યાદવોએ અકૂરને સમજાવી રાખ્યો.

૧૬. અકૂરનો રથ નંદના આંગણમાં આવી લાગ્યો. ગોપોએ રાજદૂતનો યથાચોગ્ય સત્કાર કર્યો. અકૂરે નંદ-યશોદાને કૃષ્ણજન્મ વિષેની ખરી હકીકત દવાડી પાડી કહી. કૃષ્ણ પોતાનો પુત્ર નથી એ વાત્સતાં

૯. ગિચારાં નંદ અને યયોદ્ધા સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. ગોપોને પણ આકાશ તૂટી પડવા જેવું થયું. અત્યાર અગાઉ મજા ઉપર ઘણાં યે તોફાનો ચડ્યાં હતાં, પણ આ અકૂરનું આગમન તો બાણે મજાને જીવતાં દાટવા માટે થયું હોય એમ સર્વેને લાગ્યું.

૧૭. અકૂરે રામ-કૃષ્ણ જોડે એકાંતમાં ઘણી વાતો કરી. કંસના જીવનની હકીકત કહી; વસુદેવ-દેવકી પર થયેલા અત્યાચારો સંભળાવ્યા; રામ-કૃષ્ણને મહાયુદ્ધમાં નોતરવામાં કંસનો આંતરિક હિંસા પણ જણાવ્યો, અને રામ-કૃષ્ણ જો કંસનો અંત લાવે તો યાદવો સર્વે એના પક્ષમાં જ રહેશે એવી ખાતરી પણ આપી.

૧૮. રામ અને કૃષ્ણે સર્વે હકીકત સાંભળી લીધી. કંસનો ભાર પૃથ્વી પરથી હલકો કરવાનો એમને ધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે એમ એમને સ્પષ્ટ લાગ્યું. એમણે અકૂર જોડે જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧૯. રામ અને કૃષ્ણને વિદાય કરવાનો વખત આવ્યો. વિદાય એટલે લગલગ નિરંતરનો વિદાયગારી જ વિયોગ હતો. એ વેળાનું દૃશ્ય ગુપ્ત હૃદયને પણ રડાવે એવું હતું. નંદ-યયોદ્ધાને તો વગર મોતે એકના એક પુત્રને ખોઈ જોડવા જેવું થયું. મજવાસીનાં ચિત્તને કનૈયાએ એવાં આર્થી લીધાં હતાં, કે શરીરના રંગથી સાર્થક થયેલું નામ એની પ્રેમની

શક્તિથી પણ યોગ્ય કર્યું. મજવાસીને મન મધુરી મોરલીવાળો સર્વસ્વ થઈ પડ્યો હતો. કૃષ્ણે એમનાં મન તો લઈ જ લીધાં હતાં, અને તન-ધન પણ એ પોતા પાસે રાખવા ઇચ્છતાં નહોતાં. પતંગ-દિક પરનો એમનો નૈસર્ગિક મોહ પણ કૃષ્ણના દિવ્ય માધુર્ય આગળ હારી ગયો. કૃષ્ણે મજવાસીઓનું જીવન જ દેશી તાંબુ હતું. વેદાન્તના અધ્યયન વિના, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી થતા સંખ્યવિચાર વિના, યોગના અભ્યાસ વિના, પ્રાણના વિરોધ વિના મજનાં ગોપગોપીઓ જેવાં અસંસ્કારી અને અણુઘડ જનો એ કેવળ નિર્દોષ પ્રેમના અત્યુત્કર્ષથી પોતાનાં ચિત્ત શુદ્ધ કરી પાર પામી જઈ શકે એવું બતાવવાની દૃષ્ટિથી પુરાણકારોએ શ્રીકૃષ્ણનું મજનું ચરિત્ર ચીતર્યું છે. ગોપકથા દ્વારા એમણે ભક્તિયોગને સમજાવ્યો છે.

૨૦. કૃષ્ણનો ગોપિકાએ પ્રત્યેનો પ્રેમ કેવો હશે ?

કૃષ્ણ અને ગોપીઓ માતા સિવાયની અન્ય સ્ત્રીઓ પર પાંચ વર્ષના બાળકની જેવા ભાવથી દૃષ્ટિ પડતી હશે ? આપણે સંસારીઓ એમ જાણીએ છીએ કે સમજણો માણસ પરસ્ત્રીમાં મા-જેન કે દીકરીના સંબંધની ભાવના પ્રયત્નથી જાંધીને જ નિર્દોષ રહી શકે. આનું કારણ એ છે કે આપણે બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા ગુમાવી બેઠા છીએ. બાળકને એવી ભાવના ઘડવી પડે છે ? જેના દૃઢ્યમં કુવિચાર જાણ્યો છે તેને નિર્દોષતા ફરીથી પ્રાપ્ત કરવ

પ્રયત્ન કરવો પડે છે. બાળકને એ સહજ છે. પણ
 આપણે એમ માનીએ છીએ કે અમુક વય પછી
 ચિત્તની નિર્દોષ સ્થિતિ કદાપી જ ન શકાય. આપણા
 યુગના મલિન વાતાવરણનું જ આ પરિણામ છે.^૧
 જ્યારે ચિત્તની પુનઃશુદ્ધિ કરી વયે મોટા છતાં પાંચ
 વર્ષની ઉમરનો અનુભવ આપણે ફરીથી કરી શકીશું
 ત્યારે જ આપણે કૃષ્ણનો સહજ પ્રેમ સમજવાને
 યોગ્ય થઈશું. પછી કૃષ્ણ પર કલંક લગાડવાની, એ
 કલંકને દિવ્ય ગણવાની કે એના ઉપર કાંઈ ભાષ્ય
 કરવાની જરૂર નહિ રહે; જે સહજ હોવું જોઈએ,
 તે જ જણાશે ત્યારે આપણી ખાતરી ઘશે કે ગોપીજન-
 પ્રિય કૃષ્ણ સદા નિષ્કલંક અને બ્રહ્મચારી હતા, યુવાન
 છતાં બાળક જેવા હતા અને ગોપીઓનો એમના
 પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ એટલો જ નિર્દોષ હતો.

૧ જુઓ પાછળ નોંધ ૨૭.

મથુરાપર્વ

અંતે હેયું કઠણ કરી મજવાસીઓએ રામ-કૃષ્ણને

અફર સાથે વિદાય કર્યા. કરાવેલે સમયે

ગાજવધ

જે લાઇઓ અખાડા તરફ જવા નીકળ્યા.

રાજા-પ્રજા ઉભય એ ખેલ જોવા લેખા થયા હતા.

મહાકુસ્તીમાં જ જે લાઇનો નાશ થાય એટલીયે કંસને

ધીરજ નહોતી એને કાંઇ ખેલ જોવા નહોતો. એને

તો જે તે રીતે રામ કૃષ્ણના પ્રાણ લેવા હતા. તેથી

અખાડાના મંડપના દ્વાર સન્મુખ આવતાં જ કંસની

આજ્ઞાથી એક મહાવતે એક મહોન્મત્ત હાથીને કૃષ્ણની

સામે દોડાવ્યો. કૃષ્ણે બિજળી જેવી ચપળતા વાપરી

પહેલાં હાથીને ખૂબ થકવ્યો અને પછી એનો દાંત

જોરથી ઉખાડી નાંખી એ જ દાંતના ફટકાથી એનું

માથું ભાંગી નાખ્યું.

૨. આ પરાક્રમથી એક બાળુથી કંસના

હોશકોશ ઊડી ગયા, પણ ખીલુ બાળુથી

મુદિક-ચાણૂર-
મદન

પ્રજાનો સમભાવ કૃષ્ણ પ્રત્યે ઢલ્યો.

કંસના કાવતરા માટે પ્રજા એનો

ફિટકાર કરવા લાગી. રમત શરૂ કરવાનો વખત થયો.

કંસે જેમતેમ કરીને હિંમત પકડી, મુદિક અને ચાણૂર

સાથે મદલચુક કરી પોતાની વિદ્યા દેખાડવાનું રામ

અને, કૃષ્ણને કહ્યું. રામ-કૃષ્ણ તો હજી ૧૭-૧૮ વર્ષનાં
બાળક હતાં. સુષ્ટિક અને ચાણૂરે અનિદ્ર્ય મદદ
તરીકે અત્યાર પહેલાં પ્રસિદ્ધ મેળવેલી હતી. લોકોને
આ યુદ્ધ અયોગ્ય લાગ્યું, પણ જે લાઈઓએ ઠાંડ પણ
તકરાર વિના યુદ્ધનું આહ્વાન સ્વીકાર્યું. સુષ્ટિક સાથે
રામ અને ચાણૂર સાથે કૃષ્ણ બાજબા. મદ્દો! ધર્મયુદ્ધ
જ કરવાની મુરદથી આવ્યા નહોતા. થોડા દાવમાં
જ રામ-કૃષ્ણે પોતાના સામેરીનું કપટ કળી લીધું,
અને તેમણે પણ બેઠેના યુદ્ધમાં અંત જ લાવવાનો
નિશ્ચય કર્યો. ઘણા વખત સુધી કુસ્તી ચાલી. છેવટે
જેરથી એક મુઠ્ઠી મારી કૃષ્ણે ચાણૂરને યમપુરીનો
માર્ગ દેખાડ્યો. એક બીજો મદ્દ-તોશળ-એની સામે
લડવા બિંદો થયો. એની જોડે વળી કૃષ્ણ બીડ્યા.
એટલામાં રામે પણ સુષ્ટિકના પ્રાણ લીધા. એ જોઈને
કૃષ્ણે તોશળને બિંચકીને એવો પછાડ્યો કે પછાડાતાં
જ તે મરી ગયો.

૩. આ દેખાવ જોઈ કંસ આશો જ બની ગયો.

અને એકદમ જૂમ પાડી બિંક્યો કે આ
કંસવધ

છોકરાઓને અહીંથી હાંકી ઠાઠો અને
નંદ-વસુદેવને શિક્ષા કરો. પણ એ બોલે એટલામાં
તો કૃષ્ણ એના સિંહાસન પાસે જઈ પહોંચ્યા અને
એને રંગમંડપમાં પછાડ્યો. તરત જ કંસના પ્રાણ
ચાલ્યા ગયા. સભાગૃહ ચપાચપ ખાલી થવા લાગ્યું.
દોષ પણ ક્ષત્રિયે કંસનો પક્ષ લીધો નહિ. માત્ર

કંસનો એક લાઠી શ્રીકૃષ્ણ સામે ધસ્યો. બળરામે એને પૂરો કચો. રામ અને કૃષ્ણ દેવદી-વસુદેવ પાસે પહોંચ્યા અને એમનાં ચરણમાં પોતાનાં મસ્તક મૂક્યાં. જન્મ્યા ત્યારપછી આજે જ માતા-પિતા પોતાના પુત્રોને મળ્યાં. હવેલેણુ સુદમાંથી તે સહીસલામત ઊતર્યા હતા. એમનાં આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. આઠે નેત્રો-માંથી લાંબા કાળના વિયોગની સ્મૃતિનાં અને હર્ષનાં આંશુનો પ્રવાહ ચાડ્યો. ચારે છાતીઓ પ્રેમથી ઊછળવા લાગી.

૪. સર્વે ચાહવોએ ધાર્યું હતું કે શ્રીકૃષ્ણ જ ઉદ્ધસેનનો રાજ્યગાદી લેશે, પણ એમણે એમ ન કરતાં અભિષેક કંસના પિતા ઉદ્ધસેનને ગાધનમાંથી મુક્ત કરી સિંહાસન પર બેસાડ્યા અને કંસનું ઔર્ધ્વદેહિક^૧ યોગ્ય રીતે પાર પાડ્યું.

૫. મથુરાની વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી રામ અને કૃષ્ણનો ઉપવીતસંસ્કાર થયો અને એમને ગુરુગૃહે ઉત્તરિનીમાં સાંદીપનિ નામે એક ઋષિને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનું થયું. થોડા સમયમાં એમણે વેદવિદ્યા અને ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો અને પોતાની ગુરુભક્તિથી ઋષિને અતિશય પ્રસન્ન કર્યા. જો કે હવે તે પૂર્ણ વૈલવશાળી બન્યા હતા, તોપણ રાનમાંથી લાકડાં, સમિધા, દર્ભ ઇત્યાદિ આણી આપવાં, ગાયનું

ફૂધ દોહવું, ઠાર ચરાવવાં વગેરે સર્વે પ્રકારની મેવા તેઓ શ્રદ્ધાથી કરતા ગુરુદક્ષિણા આપી બે લાઇઓ પાછા મથુરા આવ્યા મલ્લ તરીકેની એમની ખ્યાતિમાં ધનુર્ધર તરીકેની ખ્યાતિનો વધારો થયો.

૬. કંસની બે સ્ત્રીઓ જરામધની પુત્રીઓ હતી

જરામધની એક પતિના મરણ પછી
 જરામધની એ પોતાને પિયર ગઈ અને જમાઈના
 મહાધ મરણનું વેર વાળતા જરાસંધને ઉશ્કેળવા
 લાગી જરામધ આ વળતે સર્વ હિંદુસ્તાનના
 સર્વભોમપદે પહોંચેલા હતા દંતવક, શિશુપાળ,
 ભીમક વગેરે અનેક રાજાઓ અને રાજકુમારો તેની
 સાથે મિત્રતા રાખતા હતા તે સઘળાની મદદથી
 જરાસંધ એક મોટું મૈન્ય લઈ મથુરા ઉપર ચડી
 આવ્યો. બળરામ અને કૃષ્ણના મેનાપતિપણા
 નીચે ચાલ્યોએ કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા માંડ્યું
 સત્તાવીશ દિવસ પર્યંત એકસરખું યુદ્ધ ચાલ્યું.
 અઠાવીશમે દિવસે બળરામ કેટલાક વીરો સાથે
 કિલ્લા બહાર નીકળ્યા અને મગધના સૈન્ય પર
 તૂટી પડ્યા તે જ વળતે બીજે દરવાજેથી કૃષ્ણ પણ
 બહાર નીકળી પડ્યા બન્ને જગાએ લયંકર કાપાકાપી
 ચાલી બળરામે જરાસંધના હિંમ્લક નામના બળવાન
 મદ્દને માર્યો છેવટે જરામધને ઘેરો લાવી પાછા
 આપ્યા જવું પડ્યું

૭. એ ગયો તે પાછો આવવાનો જ એમ બધાને ખાતરી હતી તેથી યાદવો ગાફલ ન રહેતાં મથુરાના રક્ષણ માટે અપાઝપ તૈયારી કરવા લાગ્યા

૮. ધાર્યા પ્રમાણે થોડા વખતમાં જ જરાસંધ પાછો ચડી આવ્યો. આ વખતે ઢેટલાક જરામધની બીજ ચડાઈ અનુલવી યાદવોને એમ લાગ્યું કે ભલે અનેક વાર જરામધ હારે, છતાં એનું બળ અખૂટ અને યાદવોનું પરિમિત ગણાય જરામધનો સર્વ રોષ રામ અને કૃષ્ણ પર હતો, માટે સારામાં સારો ઉપાય તો રામ અને કૃષ્ણે મથુરા છોડવું એ જ ગણાય

૯. આવા વિચારથી એ યાદવોએ બે ભાઈઓને મથુરા છોડવા વિનંતિ કરી પ્રજાનું હિત જોઈ બે ભાઈઓએ તરત જ એ વિનંતિ સ્વીકારી લીધી અને ક્ષણેના પણ વિલંબ ન કરતા દક્ષિણમાં કુન્વીર શહેર આગળ જઈ પહોંચ્યા ત્યાં એમને પુરશુરમનો મેળાપ થયો. પુરશુરમે એમને આશ્વજાશ્વના પ્રદેશની અને રાજદીપ સ્થિતિની માહિતી આપી એમની સલાહથી રામ અને કૃષ્ણ ગોમન્તક પર્વતના શિખર ઉપર રહ્યા

૧૦. રામ-કૃષ્ણ મથુરા છોડી ગયા એ વાતની ખબર પડતા જરાસંધે એમનો પીછો પકડ્યો. ગોમન્તક પર્વતમાં બે ભાઈઓ સતાયા છે એવી એને ભ્રાજ પણ લાગી.

એમને જીવતા બાળી મૂકવાના અથવા લડાઈના
 મેદાનમાં તડવા માટે આવવા ફરજ પાડવાના ઈરાદાથી
 શિશુપાળની સલાહથી એણે પર્વતને ચારે ગમધી
 સજાગાવી મૂક્યો. ચારે બાજુ લયંકર અગ્નિ પ્રગટેલો
 ભેઈ, રામ અને કૃષ્ણે પોતાનાં આયુધો લઈ પર્વત
 પરથી 'દૂધકો' મારી જરાસંઘના સૈન્ય પર ધસી પડવાનું
 પસંદ કર્યું. એક શિખરનો આશ્રય લઈ બંનેએ પોતાની
 ધનુર્વિદ્યાના પ્રભાવથી જરાસંઘના સૈન્યનો સારીપેઠ
 ઘાણુ વાળ્યો. પછી બળરામે હુળ અને મુશળથી તથા
 શ્રીકૃષ્ણે ચક્રથી અનેક વીરોનું કંદન ચલાવ્યું. છેવટે
 જરાસંઘ પરાલવ પામી પાછો ગયો. શ્રીકૃષ્ણ અને
 બળરામ ગોમન્તક પરથી નીકળી કૌમ્ભપુર આવ્યા.
 શિશુપાળનો પિતા દમઘોષ કૌમ્ભપુરનો રાજા અને
 કૃષ્ણનો કુઓ થતો હતો તેણે બે ભાઈઓનો સારો
 સત્કાર કર્યો અને કેટલુંક સૈન્ય આપી તેમને મથુરા
 રવાના કર્યા

૧૧. રસ્તામાં શૃગાલ નામે એક રાજાએ ઈંદ્રયુદ્ધ

મથુરાનિવાસી માટે કૃષ્ણને આહ્વાન કર્યું અને તેમાં
 તે હાજરો. મથુરા પહોંચતાં જ મથુરા-
 વાસીઓએ શ્રીકૃષ્ણ અને રામનું ખૂબ ગાજતેવાજતે
 સ્વાગત કર્યું. આ પછીનાં બેત્રણ વર્ષો આનંદમાં
 ગયાં. આ સમયમાં જ કૃષ્ણને પોતાની ફાઈ કુન્તીના
 છોકરાઓ-પાંડવો-સાથે ઝોળખાણ ઘઘ અને એમના
 પત્ન કૃષ્ણની પ્રીતિ બેઠી. બે દે અર્જુન કૃષ્ણ કરતાં

લગભગ અઢાર વર્ષે નાનો હોવાથી આ વખતે માત્ર પાચ-છ વર્ષનો જ હતો, તોપણ એ કૃષ્ણનું ખાસ પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડ્યો. એ પ્રીતિસબધ દિવસે દિવસે વધતો જ ગયો અને આગળ જતા કૃષ્ણ અને શાર્દૂલ બંને ગાઢ મખા થઈ રહ્યા. આ મમયમા જ બળરામ એકવાર ગોકુળ જઈ આવી કન્યામીએને ચે મળી આવ્યા.

૧૨. આ પછી વિદર્ભના^૧ રાજા લીખ્મકે પોતાની દીકરી રુકિમણીનો સ્વયંવર ગર્યો. એમાં રુકિમણી સ્વયંવર એણે અનેક રાજાઓને આમત્રણ મોકલ્યાં હતા પણ યાદવોને હલકા કુળના ક્ષત્રિયો ગણી ટાળ્યા હતા. આથી, તે મમયના ગ્વિજ પ્રમાણે, શ્રીકૃષ્ણ રુકિમણીનું હૃદય ઝગા યાદવ મૈત્ર્ય માથે કુલિંદનપુર દોડ્યા આવ્યા એટલે પ્રીતિથી ને બીકથી લીખ્મકને કૃષ્ણનું સ્વાગત ડ્યા વિના આપુ નહિ, પણ આથી જરામધ, શિશુપાળ વગેરે રાજાઓ મીસાઈ ગયા, અને કુલિંદનપુર ડોડી પાતપોતાને દેગ આપ્યા ગયા એથી સ્વયંવર લ્યાનો ત્યાં ગ્યો અને કૃષ્ણ પપુ મથુરા પાછા ફર્યા.

૧ હાલનો વગલ અયના બીરાગ એ પ્રાચીન વિદર્ભનો ભાગ ગણાય છે હિમગનનીથી ચોગ ૧૧૬ ૨૦ કુલિંદનપુર ૧૨ એમ મનાય છે

૧૩. પણ કૃષ્ણને લીધે જ સ્વયંવરમાંથી જરાસંધ

શિશુપાળ વગેરે મુકુટધારી રાજાઓને

મથુરા ખર
પુનઃઆક્રમણ

પાછા જવું પડ્યું તેનું એમને બહુ

અપમાન લાગ્યું. એનો બદલો વાળવા

તેમણે મથુરા ઉપર ફરીથી ચઢાઈ કરવા નિશ્ચય કર્યો.

એમણે પશ્ચિમ તરફથી કાલયવનને પણ બોલાવ્યો.

અને બે બાબુથી ચાલવોના રાજ્ય પર હુલો કરવાની

તથા મથુરાને ઘેરવાની તૈયારી કરી. સામટા બે શત્રુઓ

સામે લડવાની ચાલવોની હિંમત નહોતી. તેઓ ગલરાઈ

ગયા આથી બધી સ્થિતિનો વિચાર કરી શ્રીકૃષ્ણે

મથુરાને તેમજ ચાલવોને આ ત્રાસમાંથી કાયમને

માટે છોડાવવા માટે એવો નિર્ણય કર્યો કે ચાલવોએ

મથુરા છોડી દઈ આનર્ત (કાઠિયાવાડ) દેશમાં એક

નવું શહેર વસાવવું

૧૪. કૃષ્ણનો નિર્ણય સર્વેએ પસંદ કર્યો. વગર

હીલે સર્વ ચાલવો મથુરા છોડી ગયા. દ્વારિકા આગળ

સર્વેએ ઉતારા નાંખ્યા. પછી ત્યાં આગળ એક ડેાઢ

ખાંધવાની વ્યવસ્થા કરી, કૃષ્ણ કાલયવનની બખર લેવા

મથુરા તરફ પાછા ફર્યા ધોળપુર પાસે કૃષ્ણનો અને

કાલયવનનો લેટો થયો. શ્રીકૃષ્ણે કાલયવનના સૈન્યને

ધોળપુરના ડુંગરમાં લઈ જઈ એક અડચણવાળી જગામાં

ફગળ્યું. આથી કોષે ભરાઈ કાલયવન એકલો જ

કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો, પણ એક ગુચકુન્દ નામે

રાજાનો લોગ દઈ પડ્યો.

૧૫. કાલયવનના મરણથી એની સેના અવ્યવ-
સ્થિત થઈ ગઈ અને કૃષ્ણે તેનો સહેલાઈથી પરાજય
કર્યો. પોતાની રથાદિ સર્વ સંપત્તિ છાડીને તેમને
નાસવું પડ્યું. કૃષ્ણ તે સંપત્તિ લઈ દ્વારિકા આવ્યા.
ચાંદવેએ મથુરાનો ત્યાગ કીધાથી જરાસંધને પણ ચઢાઈ
અટકાવવી પડી અને પોતાને દેશ પાછા જવું પડ્યું.

દારિકાપર્વ

દ્રારિકામાં કૃષ્ણે એક મુંદર શહેર વમાવ્યું પોતાના
પિતા વસુદેવનો યાદવોના રાજા તરીકે અભિષેક કર્યો.

દ્રારિકામાં
વસવાટ

બળદેવને યુવરાજ કરાવ્યા દશ વિદ્વાન
યાદવોનું એક મત્રીમંડળ નીમ્યું અને
બીજા વીર યાદવોને મુખ્ય પ્રધાન,

મેનાપતિ વગેરેનાં પદો આપ્યાં પોતાના શુરુ સાર્દી
પતિને ઉત્તજયિનીથી બોલાવી રાજપુરોહિત તરીકે નીમ્યા.
માત્ર પોતે જ કોઈ પણ પદ વિનાના રહ્યા પણ
મુકુટધરનો મુકુટ, પદવીધરોની પદવી અને મત્રીઓની
મત્રણા એમના વડે જ હતી એ કોઈનું અભિપ્રાય નહોતું.

૨. આટલા સમયમાં રુકિમણીના લાઈ રુકમીના

રુકિમણી
હરણ

આગ્રહથી લીધાકે શિશુપાળ જોડે
રુકિમણીનું લગ્ન નક્કી કર્યું પણ
રુકિમણીએ કૃષ્ણને જ વરવા મનથી

નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી જોણે પોતાનું હૃદય કરી લઈ
જવા કૃષ્ણને સ દેશે મોકલ્યો કૃષ્ણ તરત જ કુણ્ડિનપુર
જવા નીકળ્યા બળરામને બળર પડી ત્યારે તે પણ
સૈન્ય લઈ લાઈની મદદે પાછળ ધાયા વિવાહની
પહેલા કુળાચાર પ્રમાણે રુકિમણી કુળદેવીનાં દર્શન
કરવા મંદિરે ગઈ ત્યાંથી સ દેત મુજબ કૃષ્ણે એને
રથમાં બેસાડી લઈ ઘોડા દોડાવી મૂક્યા. શિશુપાળ

અને એના સહાયક રાજાઓ કૃષ્ણની પાછળ દોડ્યા પછી એટલામા બળરામ આવી પહોંચ્યા હતા તેમણે એ રાજાઓને અટકાવી હરાવ્યા માત્ર રુકમી કૃષ્ણની પાછળ પડ્યો એણે કૃષ્ણને નર્મદા કિનારે પકડી પાડ્યા અને સુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું એક બાળુ ભાઈ અને બીજી બાળુ પતિ હોવાથી બન્ને વિષે પ્રીતિવાળી રુકિમણી ગભરાઈ ગઈ પોતાનું તેમજ ભાઈ ઉલ્લસનું રક્ષણ કરવા એણે કૃષ્ણને વિનંતિ કરી જે વચ્ચે લડાઈ ચાલી રુકમી ધાયલ થયો કૃષ્ણે એને એના જ રથમાં બાધી પોતાનો રથ દ્વારિકા તરફ દોડાવ્યો. રુકમી શરમનો માર્યો કુષ્ઠિનપુર ગયો જ નહિ, પણ ત્યાં જ (હાલના હોમોઈ પાસે) રાજ્ય સ્થાપીને રહ્યો આ બાનવેથી રુકમી, શિશુપાળ, જરાસંધ અને એમના મિત્રો દંતવક્ર, શાત્વ અને પૌષ્ક-વાસુદેવ કૃષ્ણના કદા શત્રુ થયા રુકિમણી ઉપરાત કૃષ્ણને બીજી પણ સ્ત્રીઓ હતી કે કેમ અને હોય તો કેટલી તે વિષે વિદ્વાનોમા મતભેદ છે શ્રી બ્રહ્માવિદે શ્રીકૃષ્ણને એક જ પત્ની હતી એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમનો પરિવાર મોટો હતો

૩. આ સમયમા આસામમા નરકાસુર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે અત્યંત દુષ્ટ અને ઉન્મત્ત હતો અનેક દેશની સુદર સુદર છોકરીઓનું નરકાસુર વધ હરણ કરી તેણે તેમને ઢેદ કરી હતી તે ગરીબ છોકરીઓને છોડાવવાનો શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કરી

નરકાસુર ઉપર સ્વારી કરી અને લડાઈમાં તેનો વધ કર્યો. છોકરીઓને બંધનમાંથી મુક્ત કરી, નરકાસુરના પુત્ર ભગદત્તને ગાદીએ બેસાડી, શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા પાછા આવ્યા.

૪. કૃષ્ણની બેરહાજરીમાં શિશુપાળે દ્વારિકા પર ચડાઈ કરી હવે શહેરને તે લઈ તે શિશુપાળનું શક્યો નહિ, પણ એને આગ લગાડીને આક્રમણ તેણે પુરૂષ જીતેલાન કર્યું કૃષ્ણે આવી દ્વારિકાને વળી પાછી બંધાવી અને એની શેલામાં હતો તેથી વિશેષ વધારો કર્યો.

પાંડવપર્વ

આ કાળમા પાંડવો ભારે વિપત્તિમા આવી પડયા હતા. દુર્યોધને એમને પોતાના જ મહેલમા લવતા પાંડવો જાણી મૂઝવાનું કાવતરું રચ્યું હતું પણ ભીમની ચાલાકીથી તેઓ બચી ગયા હતા ત્યારથી તેઓ પ્રાણધુને વેગે દેશદેશાન્તરમા ભટકી પોતાના દિવસો ગાળતા હતા વિદુર સિવાય સર્વ જગત એમને મરી ગયેલા જાણતું હતું કૌરવોએ એમની શ્રાદ્ધાદિક ક્રિયા કરીને જાહેર રીતે શોક પણ પાળ્યો હતો પરંતુ નીચેના બનાવે એમને પાછા ઉઘાડા પાડયા

૨. પાંચાલ દેશના દ્રુપદ રાજાને દ્રૌપદી નામે પુત્રી હતી એક ક્ષરતા ચક્રમા ગહેલા દ્રૌપદી સ્વયંવર લક્ષ્યને તેનું પ્રતિગિમ્બ જોઈને જે બાણથી વીધે તેને દ્રૌપદી વરાવવી એવું પણ ડરીને તેણે એક સ્વયંવર રચ્યો પોતાના પુત્ર અર્જુનને એ કન્યા મળે તો જોણ, એ ઉદ્દેશથી કૃષ્ણ પણ કામ્પિટનગર ગયા. પાંડવો પણ કાપડીને વેગે ત્યાં આવ્યા હતા અને પ્રાણહોમા જઈને બેઠા હતા દ્રુપદ ગજાએ મૂકેલું પણ કોઈ પણ ક્ષત્રિયથી લૂતી ચકાસુ નહિ

શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ^૧ સમર્થ હતા છતાં ઊઠ્યા નહિ. દુર્યોધનનો મિત્ર કૃષ્ણ ઊઠ્યો, પણ તે સૂતપુત્ર^૨ હોવાથી દ્રૌપદીએ તેને ધનુષ્યને હાથ લગાડવા દીધો નહિ. એટલે પ્રાણછેદને પોતાનું કૌશલ્ય દર્શાવવાનો વારો આવ્યો. અર્જુન લાગલો જ ઊઠ્યો અને જોત-જોતામાં પણ જીતી લીધું. દ્રૌપદીએ તેને વરમાળા આપી અને એને લઇને પાંડવો કુન્તીની પાસે ગયા. કુન્તીએ એને આશીર્વાદ આપી પાંચ પાંડવોની પત્ની થવા આજ્ઞા કરી. કૃષ્ણે અર્જુનને તસ્ત જ ઓળખ્યો અને એની ખાછળ એને ઘેર ગયા. એમણે તે દિવસથી દ્રૌપદીને પોતાની બહેન માની અને એમની મહત્તી પાંડવોનું દ્રૌપદીની સાથે ઠાઠથી લગ્ન થયું.

૩. પાંડવો જીવતા છે એમ ખબર પડતાં કૌરવોના પેટમાં ફાળ પડી, પણ એમણે બહારથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ આનંદ દર્શાવ્યો અને યુધિષ્ઠિરને અર્ધ રાજ્ય સોંપ્યું. પાંડવો ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામે એક શહેર વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એમનાં નીતિ અને પરાક્રમથી થોડા સમયમાં એ રાજ્ય સમૃદ્ધિને પામ્યું. આથી દુર્યોધનની ઇર્ષ્યા વધતી ગઈ. બીજી બાજુથી

૧ એક માદવ વીર; દ્રોણાચાર્યનો શિષ્ય.

૨ નારોટ ચારણ જેવી એક જાતિ. કૃષ્ણ વાસ્તવિક રીતે કુન્તીપુત્ર હતો, પણ કુન્તીએ એને નાનપણમાં ત્યજેલો હોવાથી એને દુર્યોધનના દરબારની રાખા નામની એક ચારણીએ ઉછેરો હતો.

બળરામની બહેન સુભદ્રા^૧ સાથે અર્જુનનું લગ્ન થવાથી કૃષ્ણનો એમની સાથેનો સંબંધ વધારે ગાઢ થયો.

૪. આવી રીતે કેટલાક વર્ષો વીતી ગયા એટલામાં એક દિવસ કેટલાએક રાજાઓ તરફથી એક દ્વંત ઈરી કૃષ્ણ પાસે આવ્યો. તેણે જણાવ્યું કે મધ્ય દેશમાંથી કૃષ્ણ નીકળી જવાથી જરાસંઘનું બળ અતિશય વધી ગયું છે અને તેણે એકઠો રાજાઓને જીતીને કેદમાં પૂર્યા છે હવે તેનો તિયાગ એ સર્વે રાજાઓનું બલિદાન

૧ અર્જુન ક્ષાત્રીતિ પ્રમાણે સુભદ્રાનું હરણ કરી પગથોડો હતો, પણ એમાં બળદેવનો વિરોધ અને કૃષ્ણની મંમતિ હોવાથી બળરામે અર્જુનનું એ કૃત્ય સહન કરી લીધું પણ સુભદ્રા સગી બહેન હોવા છતાં એમણે અર્જુન જોડે વિશેષ સખ્ય કર્યું નહિ એનો પક્ષપાત એના શિષ્ય દુર્યોધન પ્રતિ વિશેષ હતો બીજી બાજુથી કૃષ્ણનો પુત્ર સામ્ય દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણાનું હરણ કરી પરણ્યો હતો આમ કૃષ્ણ અને દુર્યોધન એક બીજાના વેવાઈ હોવા છતાં એમની વચ્ચેનો સંબંધ મીઠો નહોતો.

ઝીના નિમિત્તથી મહાભારતમાં કેટલા વેર પ્રગટ થયેલા જણાય છે એ વિચારના જેવું છે કૃષ્ણ અને શિશુપાળ તથા એના મિત્રગાજાઓ વચ્ચેનું વેર રુકિમણી નિમિત્તે થયું, કૃષ્ણ અને શતધન્વા વચ્ચેનું વેર સત્વજામા નિમિત્તે થયું, બળરામનું પાંડવો વિષે વૈમનસ્ય સુભદ્રાના હઠધુને લીધે ગણાય, દુર્યોધનને કૃષ્ણ સાથે અણમનાવ લક્ષ્મણાના હરણને લીધે થયો, અને દ્રૌપદી એ મહાભારતના યુદ્ધમાં મોટામાં મોટું નિમિત્તકારણ ગણાય.

કરી પુરુષમેધ^૧ કરવાનો છે. એથી એ સર્વે કૃષ્ણનું શરણ
ધરે છે. દૂતના આ સદેશા પર કૃષ્ણ વિચાર કરતા
હતા, એટલામાં યુધિષ્ઠિર તરફથી એક દૂતે આવી
એમને તાબડોતોળ ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવવા વિનંતિ કરી.
કૃષ્ણ તરત જ ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયા. યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય
યજ્ઞ^૨ કરવાની એમના શંકુ અને મિત્રોએ સલાહ આપી
હતી, તે બાબતમાં કૃષ્ણનો અભિપ્રાય પૂછવા રાત્રીએ
કૃષ્ણને તોડાવ્યા હતા.

૫. દિગ્વિજય કર્યા સિવાય રાજસૂય યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન
થઈ શકશે નહિ એમ વિચારી કૃષ્ણે
જરાસંધ વધ યુધિષ્ઠિરને જણાવ્યું કે જ્યાં સુધી
જરાસંધ સાર્વભૌમપદ ભોગવે છે ત્યાં સુધી યજ્ઞની આશા
રાખી શકાય નહિ; માટે પ્રથમ એની ઉપર વિજય
ભોગવેલા જરૂરનો છે. પછી કૃષ્ણની જ સલાહથી લીમ,
અર્જુન અને કૃષ્ણ જરાસંધની રાજધાની પ્રત્યે ગયા,
અને ત્રણમાંથી કોઈ પણ સાથે મરુત્યુહ કરવા જરાસંધને
કહેવડાવ્યું. જરાસંધે લીમને પ્રતિપક્ષી તરીકે
પસંદ કર્યો. આ વખતે એનું વય એંશી વર્ષનું અને
સામનું પચાસ વર્ષનું હતું. તોપણ ચૈત્ર દિવસ સુધી
જે જણ મર્યે સુદ આશ્ચર્ય. છેવટે જરાસંધ પડ્યો.
કૃષ્ણે જરાસંધના પુત્રનો અભિષેક કર્યો અને કેદ

૧ પાછળ ભુએ નોંધ ૩ જ.

૨ પાછળ ભુએ નોંધ ૪ થી.

થયેલા રાત્રીઓને છોડી મૂક્યા આ સર્વે રાત્રીઓ
ખાંડવોને અનુકૂળ થઈ ગયા

૬. જરાસંધના મરણના સમાચાર સાંભળી એના
મિત્ર પાંડુક-વાસુદેવે કૃષ્ણને દંડયુદ્ધનું કહેણ મોકલ્યું
કૃષ્ણે તે તરત જ સ્વીકાર્યું અને યુદ્ધમાં તેનો પગજથ
કરી તેનો પ્રાણ લીધો

૭. જરાસંધનું વિદ્ધ દૂર થવાથી પાંડવોના રાજ
સૂય યજ્ઞમાં હવે કાઈ અડચણ આવે
રાજમૂલ્ય યજ્ઞ એમ ન રહ્યું યુધિષ્ઠિરે સર્વ ગણત્ર્યોને
આમત્રણ મોકલ્યા ગંધારા રાજાઓ લેટસામગ્રી લઈ
દ્વન્દ્વપ્રસ્થમાં આવ્યા તે પ્રમાણે કૃષ્ણ પણ આવ્યા
ખાંડવના મિત્ર તરીકે કૃષ્ણે પૂજન સમયે પ્રાક્ષણોના
ચરણ ધોવાનું ધોતાને માથે લીધું અન્તે યજ્ઞ પૂરો
થયો અવલયસ્નાન^૧ થયા પહેલાં મહેમાનોની પૂજા
કરવાનું કાર્ય શરૂ થયું પહેલી પૂજા કોની કરવી એ
વિષે યુધિષ્ઠિરે લીખ્મનો અભિપ્રાય માગ્યો લીખ્મ
કૃષ્ણને અગ્રપૂજા માટે યોગ્ય ઠરાવ્યા પાંડવોને તો
આ નિર્ણય બહુ જ ગમ્યો તે પ્રમાણે મહાદેવે તરત જ
કૃષ્ણની પૂજા કરી પણ શિશુપાળથી એ સહન થઈ
શક્યું નહિ એણે પાંડવો અને કૃષ્ણની પૂજા નિંદા
કીધી અને લીખ્મના નિર્ણય માટે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો

આના ઉત્તરમાં લીધે કહ્યું: 'જે ક્ષત્રિય બીજને છતી
 તેને છાડી દે છે તે તેનો ગુરુ છે જ્ઞાનની
 શિશુપાલ વધ અતિશયતાથી પ્રાણસુ સર્વમાં પૂજ્ય ગણાય
 છે, ધનવૃદ્ધત્વથી વૈશ્ય પૂજ્ય ગણાય છે, વયોવૃદ્ધત્વથી
 શૂદ્ર પૂજ્ય બને છે. કૃષ્ણ સર્વમાં વયોવૃદ્ધ નથી, પણ
 જ્ઞે જ્ઞાનવૃદ્ધ, બલવૃદ્ધ અને ધનવૃદ્ધ છે; તેથી જ
 અમ્મપૂજને યોગ્ય છે.' શિશુપાળનો રોષ આથી વધારે
 ઉગ્ર થયો અને કૃષ્ણને મારવા જ્ઞે શસ્ત્ર ઉગામતો હતો,
 જોટલામાં કૃષ્ણનું ચક્ર જ્ઞેની ગરહન પર ફરી વળ્યું.

દૂતપર્વ

રાજસૂય યજ્ઞ પૂરો તો થયો, પણ દેશમાં કલહના
 બીજ વાવતો ગયો જરાસંધ, પૈંડૂક-વાસુદેવ અને
 કલહનાં બીજ શિશુપાળના વધથી દન્તવક્ર અને
 શાત્રવને કૃષ્ણ સાથે વેર ણ ધાયુ શાત્રવે
 સૌભ નામનું એક વિમાન રચી દ્વારિકા ઉપર ચઢાઈ
 કરી એ વિમાનમાંથી તે શહેર ઉપર પથરા, બાણ,
 અગ્નિ વગેરેનો વરસાદ વરમાવી ખૂણ નુકસાન કરવા
 લાગ્યો છેવટે કૃષ્ણે તેનો પણ લડાઈમાં વધ કર્યો
 એ જ પ્રમાણે દન્તવક્રને પણ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં માર્યો

૨. કલહનું બીજું બીજ દુર્યોધનની છાતીમાં
 પડ્યું પાંડવોની સમૌહ અને રાજસૂય
 જુગાર યજ્ઞમાં યુધિષ્ઠિરને મળેલું માન જોઈ એ
 ઇર્ષ્યાથી બળવા લાગ્યો એણે પોતાના મામા શકુનિ અને
 કુર્ણુ માથે મચલત કરી પાંડવોની અપત્તિ હજી કરવાનું
 એક કાવતરું રચ્યું એ વળતના ક્ષત્રિયોમાં જુગારનું
 વ્યસન ઘણું પેખી ગયું હતું જેમ ઘોડદોડની ચગતનો
 જુગાર આજે રાજમાન્ય હોવાથી સારા અને પ્રામાણિક
 મનાતા લોકો પણ એમાં ગમતા શરમાતા નથી, તેમ
 કૃષ્ણના કાળના ધાર્મિક રાજાઓ પણ પાસાનો જુગાર

રમતાં લગ્નવાતા નહિ; એટલું જ નહિ પણ જેમ કાઠિયાવાડના દરબારો કસુંબાનો ઇનકાર કરવામાં આવે તો અપમાન માનતા, તેમ જુગાર માટે મળેલાં આમંત્રણનો અસ્વીકાર અપમાનસૂચક લેખાતો. યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ હતા ખરા, પણ એ ધર્મશ્રુધારક ન હતા. છૂત રમવું નિષ્ઠ છે એમ એ જાણતા, પણ જે રિવાજ પડી ગયેલો અને જે માન્યતા રૂઢ થઈ ગયેલી તેમાં સુધારો કરવાનું જળ એમનામાં ન હતું. દુર્યોધન વગેરે યુધિષ્ઠિરના સ્વભાવથી વાકેફ હતા. તેમણે એક મહેલ બંધાવ્યો હતો તે એવાને મિથે તેમણે પાંડવોને હસ્તિનાપુર નોતર્યા. કેટલાએક દિવસ એમને સત્કારપૂર્વક રાખી, એક દિવસે કુરુસદે આલતાં ગર્યાંઓનો લાભ લઈ શકુનિએ યુધિષ્ઠિરને પાસા રમવા દહું. યુધિષ્ઠિરે આનાકાની કરી, એટલે શકુનિએ એણે^૧ માર્શુ કે ‘ચતુરે ગાંડાને ભમાવવા, સચકતે અશક્તને લૂંટવા એ જો પાતક નથી, તો છૂતમાં કુશળ માણસે અકુશળને જીતવા એમાં પાતક કયું ? તમે દિગ્વિજયમાં અશક્ત રાજાઓને જીત્યા એમાં ન્યાય હતો શું ? બાકી મારો તમને આગ્રહ નથી.’ યુધિષ્ઠિરને ત્રણમાં ચહેલો ઢંચ લાગ્યો અને પાપની ઊંકને છોડી જળાત્કારે શકુનિના બલિ ધઈ પડ્યા. એણે રમવાનું કખૂલ કર્યું. શકુનિ પાસા નાંખવામાં હોશિયાર હતો અને કપટથી ધારેલા પાસા નાંખી ચકતો હતો. એણે દુર્યોધનની વતી પાસા

નાંખવા માંડયા. રમવામાં નાણાંની, રથસંપત્તિની, અશ્વ-
ગજસંપત્તિની એમ એક પછી એક શરત બકાવા
માંડી. પણ દરેક દાવે યુધિષ્ઠિર હારવા લાગ્યા. છેવટે,
ધર્મરાજએ પોતાના ભાઈઓને પણ એક પછી એક
હોડમાં મૂકવા માંડયા.^૧ ભાઈઓને દાસ કરી પોતે પણ
દાસ થવાનું પણ મેલી હાર્યા. આટલું ચે શકુનિને
પૂરતું લાગ્યું નહિ. એ બોલ્યો: “ધર્મ, હજી એક
પણ બાકી છે. એ પણ જીતીશ તો સર્વ પાછું આપીશ.
તારી જીને પણમાં મૂક.” આવો નિર્લજ્જ પ્રસ્તાવ
સાંભળી સભા ‘ધિઃ ધિઃ’^૨ પોકારી બીઠી. પણ રાજના
અવિવેકની નિદ્રા હજી બીડી નહિ. તેણે સતી દ્રૌપદીને
પણમાં મૂકી. શકુનિએ પાસા નાંખ્યા અને ‘જીત્યા
જીત્યા’ એવી ખૂમ મારી.

૩. આ પછી દુર્યોધનનો ભાઈ દુઃશાસન રજસ્વલા
દ્રૌપદીને સભામાં નિર્લજ્જપણે ખેંચી
લાવ્યો, અને એનું વસ્ત્ર ખેંચી લાજ
લેવા લાગ્યો. ભયભીત થયેલી મહારાસતી
દ્રૌપદીએ લીંબ, દ્રોણ અને પોતાના પતિઓ સામે
જોયું, પણ કોઈએ એના રક્ષણાર્થે આંખ સરખી જાચી
કરી નહિ. છેવટે એ અનન્ય ભાવથી પરમાત્માને શરણે
ગઈ અને મર્યાદાવાળી છતાં તીખી અને શૂરાતન ભરેલી
દલીલોથી ધૃતરાષ્ટ્ર, લીંબ, દ્રોણ વગેરેનો બિધડો
લેવા માંડ્યો. આની અસર સર્વે સભાજનો ઉપર થઈ.

* પાછળ લુઓ નોંધ ૭ મી.

મવે દુઃશાસન પર દ્વિતકારનો વરમાદ વરસાવવા લાગ્યા અને દ્રૌપદીની પ્રથાસા કરવા લાગ્યા. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રે આ એકી સાથે જ ઉઠેલા તિસ્કાર અને ધન્યવાદનું કારણ પૂછ્યું. વિદુરે તેને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. આથી દ્રૌપદી ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને એણે વર માગવા કહ્યું. દ્રૌપદીએ પોતાના પતિઓનો છુટકારો માગ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને દાસત્વમાંથી મુક્ત કર્યા અને વળી બીજા વર માગવા કહ્યું. દ્રૌપદીએ પતિનું રાજ્ય પાછું માગ્યું. ધૃતરાષ્ટ્રે તે પણ આપ્યું.

૪. સુધિષ્ઠિર પોતાના બંધુઓ અને પત્ની સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવા જિપડયા. પણ ધૃતરાષ્ટ્રના ફરી જીભાર વરદાનથી દુર્યોધન વગેરે સર્વે ચંડાળ એકઠીને પોતાની મહેનત ગરબાદ ગયા જેવું લાગ્યું. એમણે સુધિષ્ઠિરને વળી એક વાર પાસા રમવા બોલાવવા ધૃતરાષ્ટ્રને વિનવ્યા. અર્મચક્ર તથા પ્રજાચક્ર બન્નેથી રહિત યોસાએ પુત્રમોહને વશ થઈ પાછી એ આશા પણ કાઢી. વળી પાછા જે હારે તે ગાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસ ભોગવે અને અજ્ઞાતવાસમાં પકડાઈ જાય તો એજ પ્રમાણે શિક્ષા અનુભવે, એવી શરત કરી. શકુનિએ પાસો દેંક્યો અને વળી પાછો હત્યો. ઘયું ! જે ઘડીની રમતમાં ધર્મરાજાએ જીતારથી આખા જીવનની આસમાની-સુલતાની કરી બતાવી. ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવા જિપડેલા લાઇઓ અને પત્ની

વટકલો પહેરી વનને રસ્તે પડ્યા વૃદ્ધ કુન્તી વિહરને
ઘેર રહી અને પાંડવોની ઇતર સ્ત્રીઓને પોતપોતાને
ખીયર જુવુ પડ્યું

૫. શાલ્વ સાથેની લઠાઈમાંથી નિવૃત્ત થઈ દ્વારિકા
પાછા ફરતા પાંડવોની વિપત્તિની
કૃષ્ણની શલાકાત હકીકત કૃષ્ણના જાણવામાં આવી
વસુદેવ, ઝંજરામ વગેરે ચાહવો સાથે એ
પાંડવોને અરણ્યમાં જઈ મળ્યા અને એમનું સાત્વન
કર્તું દ્રૌપદીએ કૃષ્ણ આગળ અતિશય કૃપાન્ત કર્યું
એને થયેલા અપમાનની હકીકત સાબળી કૃષ્ણે ખંડે
શામાયે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ જેમના ઉપર તું યોગ્ય
કારણસર ક્રુદ્ધ થઈ છે તેમની સ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે ડૂસકે
ડૂસકે રહશે અને તું સર્વ રાજાઓની મહારાણી થઈશ ”

૬. જે વખતે પાંડવો બાર વર્ષ વનવાસમાં અને
એક વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં કાઢી નહ્યા
કૃષ્ણનું તત્ત્વચિંતન હતા, તે સમય કૃષ્ણે તત્ત્વજ્ઞાનના
અને ચિંતનમાં અને યોગાભ્યાસમાં ગાળ્યો
યોગાભ્યાસ ઘોર આગિરચ પામેથી તેમણે આત્મ
જ્ઞાનનો ઉપદેશ લીધો જુદા જુદા મતોનું અને તત્ત્વોનું
સંપૂર્ણ મનન કર્યું નાનપણમાં મલ્લગ્રેહ અને તરણપણે
ધનુર્ધરગ્રેહ આવી એમની કીર્તિ હતી હવે તે યોગીગ્રેહ
પાણ થયા એમનું વય વનવાસની ગરુઆતમાં આગરે ૭૦
વર્ષનું હતું હવે તે ૮૩ વર્ષના થયા હતા

યુદ્ધપર્વ

વૃનવાસ પૂરો થયો. પાંડવોએ અજ્ઞાતવાનમાંથી પ્રગટ થઈ પોતાના લાગ માટે વળી માગણી કરી.

પાંડવોઃ અજ્ઞાતવાસનું વર્ષ ચંદ્રની કે સૂર્યની
મહદં થયું ગતિ પ્રમાણે ગણવું તે ઉપર મતભેદ
થયો. બીજી પાંડવોની તરફેણમાં

નિર્ણય આપ્યો, પણ દુર્યોધને તે સ્વીકાર્યો નહિ.
લડાઈ કર્યા વિના હવે પાંડવોને બીજો ઇલાજ દેખાયો
નહિ મહદં માગવા માટે અર્જુન દ્વારિકા દોડ્યો.
દુર્યોધન પણ તે સાંભળી દ્વારિકા ગયો. કૃષ્ણે જવાણ
આપ્યો: “મારાથી હવે લડી શકાતું નથી. યુદ્ધિની
બેધાર વાત જોઈતી હશે તો કહીશ એકે મને લેવો.
અને બીજાએ મારું સૈન્ય લેવું ” અર્જુને કૃષ્ણને પસંદ
કર્યા અને દુર્યોધને સૈન્ય લીધું અજ્ઞાત તરફ રહ્યા
અને યાત્રાએ નીકળી ગયા સાદવોમાંથી કેટલાએક
પાંડવોને અને કેટલાએક કૌરવોને જઈ મળ્યા. જે કે
આ ટંકો એક પ્રાન્ત જેટલા રાજ્ય માટે હતો, છતાં
સંબંધને લીધે આખા હિંદુસ્તાનમાં તે વ્યાપી ગયો.
ઠંઠ દક્ષિણ સિવાયના આખા વાસ્તવર્ષના ક્ષત્રિયો આ
પૂનખાર લડાઈ માટે તૈયાર થઈ કુલક્ષેત્રમાં બેઠા થયા.

દુર્યોધન તરફ અગિયાર અક્ષૌહિણી^૧ અને પાંડવો તરફ સાત અક્ષૌહિણી સૈન્ય લેશું થયું; એટલે લગભગ ચોપ્પન લાખ માણસો આ પિત્રાઈઓની લડાઈમાં એકબીજાના પ્રાણ લેવા આવ્યા.

૨. લડાઈ શરૂ કરતાં પહેલાં યુધિષ્ઠિરે ટંટાનો નિકાલ સમાધાનીથી લાવવા માટે ધણે કૃષ્ણવિદિ પ્રયત્ન કર્યો. છેવટે, માત્ર પાંચ ગામ લઈ સંતોષ માનવાની તૈયારી ગતાવી કૃષ્ણને વિદિ કરવા હસ્તિનાપુર મોકલ્યા. કૃષ્ણે તથા વિદુરે^૨ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા દુર્યોધનને ધણુધણુ સમજાવ્યા, ભીષ્મે પણ કૃષ્ણને ટેકો આપ્યો, પણ દુર્યોધને ગર્વભર્યો ઉત્તર વાળ્યો કે એક સોય ઊભી રહે એટલી જમીન પણ પાંડવોને મળશે નહિ. સર્વ અનર્થોત્તું કારણ દુર્યોધન છે એમ વિચારી કૃષ્ણે ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનને કેદ કરવા સલાહ આપી. પણ મોહવશ પિતાથી તે થઈ શક્યું નહિ. ઊલટું, દુર્યોધને કૃષ્ણને જ કેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ કૃષ્ણ ચતુરાઈથી છટકી ગયા.

૧ ૨૧૮૭૦ ગજસ્વાર, એટલા જ રથો, એથી ત્રણગણા ઘોડેસ્વાર અને પાંચગણા પાપદળતુ લશ્કર એક અક્ષૌહિણી કહેવાય. એટલે એક અક્ષૌહિણીમાં ૨,૧૮,૭૦૦ તો લડનારા જ હોય; એ ઉપરાંત સારથી, મદાવત વગેરે જુદા. એકંદરે લગભગ ત્રણ લાખ મનુષ્યગણ એક અક્ષૌહિણીમાં થાય.

૨ ધૃતરાષ્ટ્રના સાવકા ભાઈ, પણ દાસીપુત્ર.

૩. વિદિ માટેની આ મુલાકાત વખતે દુર્યોધને શિષ્યાચાર પ્રમાણે કૃષ્ણને રાજમહેલમાં રહેવા આમંત્રણ આપ્યું હતું; પણ કૃષ્ણ દુર્યોધનના ભાવરહિત આતિથ્યના લાલચુ ન હતા. એમણે કહ્યું : “માણસ જે કારણથી બીજાનું જીવે : પોતાને ખાવા ન મળે માટે, અથવા બીજાના પ્રેમને લીધે. મને ખાવાની આપત્તિ આવી નથી, અને તારા આમંત્રણ પાછળ પ્રેમ નથી. હું તારે ત્યાં કેમ જમું ?” આમ દેહી, એમણે વિદુરનું ગરીબ ઘર રહેવા માટે પસંદ કર્યું અને એની ભેડે ગેસી સાદાં શાકરોટલો ખાવામાં આનંદ માન્યો.

૪. વિદુર એ આ કાળના ભારતવર્ષના ત્રણ

વિદુર, ભીષ્મ મહાપુરુષમાંના એક ગણાય. એમનું જીવન અત્યંત સાદું હતું. ન્યાયપ્રિયતા અને કૃષ્ણ અને હતાપણમાં એમની ભરોળરીએ

ભાગ્યે જ કોઈ અર્થ શકે. ભીષ્મ ન્યાયપ્રિય અને જ્ઞાની હતા, પણ એ પોતાને અર્થના દાસ ગણી કૌરવોનો અન્યાય અટકાવવાને અસમર્થ સમજતા, એટલું જ નહિ પણ એનો ત્યાગ કરવા માટે પણ એ સમર્થ ન હતા. એમને બધા દાદા તરીકે ગણતા. રાજ્યકારભારમાં કે યુદ્ધમાં એમની મદદ વિના દુર્યોધનને ચાલતું નહિ. છતાં દુર્યોધન એમની પાસે પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકતો. એટલે દુર્યોધનના અન્યાયોમાં એમની સહાય એ નિમિત્તકારણ ગણી શકાય. વિદુરનો રાજખટપટમાં કાંઈ હિસ્સો નહોતો.

એમની સાધુતા અને જ્ઞાનને લીધે જ માત્ર એમને જે વાત પૂછવામાં આવતી; પણ એમને કશું ચે જવાબદારીનું કામ મોંપાયું નહતું. દાસીપુત્ર હોવાથી ક્ષત્રિય તરીકેનું પણ એમને માન ન હતું. એ ચોદ્ધા ચે ન હતા. પણ એમનામાં નિહરતાથી સત્યવચન કહેવાની ભારે હિંમત હતી. દુર્યોધન જે અન્યાય ચલાવી રહ્યો હતો અને પુત્રમોહને લીધે ધૃતરાષ્ટ્ર એને ટેકો આપ્યે જતો હતો, તે વિષે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવી ફટકારી વિદુરે તેને અનેક રીતે ચેતાવ્યો. મહાભારતના વિદુરનીતિ નામે ભાગમાં એણે ધૃતરાષ્ટ્રને આપેલી શીખામણનો સમાવેશ થાય છે. બ્યવહારમાં ધર્મનીતિ કેવી હોય અને કેવી રીતે જાળવી શકાય એનું એમાં વિવેચન છે. કૌરવો પોતાની હઠ છોડતા નથી એમ બ્યારે એને લાગ્યું ત્યારે એણે કૌરવોનો ત્યાગ કર્યો અને હસ્તિનાપુર છોડી તીર્થ ચાલી નીકળ્યા. કૃષ્ણે પોતે શસ્ત્ર ન ઉગામવાનો નિશ્ચય કર્યો, પણ પાંડવોના પક્ષમાં લજ્યા. આ રીતે આ ત્રણ જ્ઞાની અને મહાત્મા પુરુષોએ કુટુંબકલેશમાં ત્રણ જુદીજુદી જાતના ભાગ લજ્યા. એકે અન્યાયી છતાં ચાલુ સુકુટધારી રાજાને ટકાવી રાખવામાં જગતનું કલ્યાણ માન્યું, બીજાએ એનો ત્યાગ કરી મૌન ધરવાનું ઉચિત માન્યું, અને ત્રીજાએ એ રાજાનો નાશ કરવામાં જ પુરુષાર્થ માન્યો. સત્યાસત્યનો ઠીક વિવેક કરી શકનારાઓમાં ચે આવી ત્રણ પ્રકારની દષ્ટિ દરેક કાળમાં જોવામાં આવે છે; અમુક સમયે ચોક્કસ ધર્મ

શેા એ ઠરાવવું કેટલું મુશ્કેલ છે તે એ બતાવે છે; અને તેથી, પોતાને જે સત્ય લાગે તે આચરતાં છતાં. જુદો માર્ગ લેનારાની પ્રામાણિકતા વિષે દોષારોપણ ન કરવાનું શીખવે છે.

૫. બન્ને બાજુથી લડાઈની તૈયારીઓ થઈ.

અર્જુનનો વિવાદ કુરુક્ષેત્રમાં બન્નેનાં દુજો ગોઠવાયાં. કૃષ્ણે અર્જુનનું સારથિત્વ લીધું. આ પ્રસંગને,

મહાભારતના કવિઓએ તત્ત્વજ્ઞાનની

દૃષ્ટિએ તપાસી ધર્માધર્મનું શાસ્ત્ર વિચારવામાં સાધનરૂપ બનાવ્યો છે. પ્રસંગ એમ આવ્યો છે કે જાણે લડાઈ શરૂ કરવાની અણી વળતે બે બાજુનું સર્વ સૈન્યદળ નિહાળવા અર્જુનનો રથ આગળ આવ્યો. શંખો ફૂંકાયા. અર્જુન બે બાજુની તપાસણી કરવા લાગ્યો. ત્યાં અર્જુને જોયું કે આ લડાઈમાં કેવળ સગાંવહાલાંઓ જ પરસ્પર લડે છે. આવાં ભયંકર યુદ્ધનાં માઠાં પરિણામ તેની દૃષ્ટિ આગળ તરી આવ્યાં. એણે એમાં પ્રજાનો નાશ, ક્ષાત્રવૃત્તિનો લોપ અને આર્યોની અધોગતિ રૂપદ જોઈ. આથી એને બહુ શોક થયો. એ લડાઈમાંથી નિવૃત્ત થવા તત્પર થયો. એનો આ શોક કુસમયે, પોતાની ક્ષાત્રપ્રકૃતિમાં રહેલા બળવાન સંસ્કારોની પૂર્ણ જોળણાણ વિના અને સદસહ વિવેકના બળથી નહિ, પણ ક્ષણિક મોહથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણી, કૃષ્ણે એને જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો છે જે ભાગમાં આ અર્થો અર્થ છે તે ભગવદ્ગીતા. આ ઉપદેશથી

અર્જુનનો મોહ ઊતરી ગયો અને તે લડાઈ માટે સંજ્ઞા થઈ ગયો.

૬. ગીતાનું રહસ્ય દૂકામાં સમજાવવું સહેલું નથી. લખાણ દ્વારા એ રહસ્ય જાણી ગીતાપરેશ શકાય જ એમ ખાતરી નથી^૧. જે વાંચકોને માટે આ જીવનચરિત્ર ચોખ્ખેલું છે તે એનું સર્વ રહસ્ય સમજી શકે એવી સાધારણ રીતે આશા રાખી શકાય નહિ. એમને એટલું જ કહી શકાય કે એ શાસ્ત્રનું સત્પુરુષ પાસેથી વારંવાર શ્રવણ કરવું, શ્રદ્ધાથી એનું વારંવાર મનન અને અધ્યયન કરવું, ઇદ્રિયો અને મનને સંયમમાં રાખી લક્ષિત કરવી અને સત્ય, દયા, ક્ષમા, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિ શુભો વધારવા, એટલે પોતાની ચોખ્ખતા પ્રમાણે પોતે જ પોતાની મેળે ગીતાને સમજતો જશે, અને જેમજેમ તેની ચોગ્યતા વધશે તેમતેમ તેમાં નવું રહસ્ય સમજાશે. ત્યાં સુધી 'ગીતાનું' રહસ્ય સમજાયું ન હોય ત્યાં સુધી સત્કર્મોમાં પ્રીતિવાળા થવું, પોતાનાં દેશ, કાળ, વય, પરિસ્થિતિ, જાતિ, શિક્ષણ, કુળ વગેરેના સંસ્કારોને અનુસરી જે કર્તવ્યકર્મો પ્રાપ્ત થાય તે ધર્મજીવિથી, એ દ્વારા પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે લાયકાત મેળવવાની ઇચ્છાથી 'કુર્યાં-જવાં. આ માર્ગ નિર્જયતાનો છે. એ રીતે વર્તન રાખનારની ઉત્તતિ થયા વિના રહે જ નહિ.

૧ છતાં આ જ લેખકનો લખેલો 'ગીતામન્યન' નામનો અંધ વાંચવા લગામણ છે.

—મહાશક્તિ

૭. કહેવાય છે કે વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૪૬ના વર્ષના
માગશર સુદ ૧૧ થી અઢાર દિવસ સુધી

સુવવર્ણન

ધનધોર સુદ ચાલ્યું. એ લડાઈની ગંધી

વાતો અહીં કહેવી પાડાવે નહિ. એમાંના કૃષ્ણને લગતા
બેચાર પ્રસંગો જ અહીં વર્ણવીશું. દશ દિવસ સુધી
ભીષ્મ કૌરવોના અને ભીષ્મ પાંડવોના સેનાપતિ હતા.
એકે પાંડવો કૌરવોનો ક્રુરચરણ તો ખૂબ કરતા, પણ
ભીષ્મ હોય ત્યાં સુધી છત્રવું ઠકણ હતું. નવમે દિવસે
ભીષ્મે પાંડવોનું ખૂબ નુકસાન કર્યું અર્જુનને
ગયાવવા કૃષ્ણે રથને ફેરવવામાં પોતાની સર્વ કુશળતા
દાખવી, તોપણ અર્જુન મૂર્છિત થયો. આ જોઈ કૃષ્ણને
બહુ માફ લાગ્યું. એમને થયું કે ભીષ્મ પોતે પવિત્ર
અને પૂજનીય હોવા છતાં કૌરવોનો પક્ષ તાણી
અધર્મને આશ્રય આપે છે. એ એક મરે તો લડાઈનો
અંત વહેલો આવે. આ વિચારથી પોતાની ન લડવાની
પ્રતિજ્ઞા છતાં કૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર લઈ ભીષ્મના રથ
બાણી ફોડ્યા. કૃષ્ણને પોતાની સામે ચક્ર લઈ આવતા
જોઈ ભીષ્મે મહાન આશ્ચર્યકારક કૃત્ય કર્યું. એણે
પોતાનાં ધનુષ્યબાણ રથમાં મૂકી દીધાં અને બે હાથ
જોડી બોલ્યા : " દેવદેવેશ જગન્નિવાસ શ્રીકૃષ્ણ ! તારે
હાથે મરણ આવે તો ઘણું જ સારું. આલોક અને
પરલોક બન્ને સુધરે. આવ અને ખુશીથી મને માર."
આ પ્રેમની દાલ આગળ નિવાસ સુદર્શન ચક્રની
ધાર પણ ખુટી થઈ ગઈ. પ્રતિજ્ઞા ભૂલી મારવાને.

ઉદ્વુક્ત થયેલા કૃષ્ણ શાંત થઈ ગયા. એમણે ભીષ્મને અન્યાયનો પક્ષ લઈ અનર્થનું મૂળ ન થવા સમજાવ્યા. ભીષ્મે કહ્યું : “ રાજા પરમ દેવતા છે. તેનું અમારાથી નિવારણ કરી શકાય નહિ. ” કૃષ્ણે કહ્યું : “ હંસને યાદવોએ ફર કર્યો, કાશ્યપે તેને સમજાવતાં છતાં પણ તે સમજ્યો નહિ. એ તને જાણર છે ? ” આ પ્રમાણે અધર્મી રાજાને ફર કરાય કે નહિ એ વિષે તાર્કિક વાદવિવાદ ચાલતો હતો, એટલામાં અર્જુન સાવધ થયો અને કૃષ્ણને પ્રતિજ્ઞા ન તોડવા સમજાવી રથમાં પાછા લઈ ગયો. ફરીથી રીતસર યુદ્ધ શરૂ થયું.

૮. દશમે દિવસે પાછું અર્જુન અને ભીષ્મ વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તે દિવસે અર્જુનનાં બાણોની વૃદ્ધિથી ભીષ્મ વીંધાઈ ગયા. આ પ્રમાણે આ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, જ્ઞાની મહાત્માની જીવનલીલા પૂરી થઈ.

૯. ભીષ્મ પછી દ્રોણાચાર્યને કૌરવોનું સેનાપત્ય મળ્યું. ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે અર્જુનનો દ્રોણનું સેનાધિપત્ય પુત્ર અભિમન્યુ અતિશય વીરતા દાખવી રણમાં પડ્યો. તે રાત્રે અર્જુને પ્રતિજ્ઞા કરી કે બીજા દિવસના સૂર્યાસ્ત પહેલાં દુર્યોધનના જાનેવી જયદ્રથનો વધ ન થાય તો પોતે ચિતામાં જળી મરે. બીજે દિવસે જયદ્રથનું રક્ષણ કરવા કૌરવોની વ્યૂહરચના મંડાઈ. પણ છેવટે પોતાની જ ગફલતથી છેક સૂર્યાસ્ત સમયે તે માર્યો ગયો અને અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પાર

પડી. આથી ક્રોધે ભરાઈ કૈરવોએ રાત્રિયુદ્ધ શરૂ કર્યું. કર્ણે જોઈથી પાંડવો પર હુલ્લો કર્યો. પણ ભીમનો પુત્ર ઘટોત્કચ રાત્રિયુદ્ધમાં કુશળ હતો. એણે કૃષ્ણની સલાહથી રાક્ષસી માયા રચી કૈરવો પર પથરા વગેરેની વૃષ્ટિ કરી ખૂબ ઘણુ વાળ્યો; એટલે કર્ણે એના ઉપર પોતાની અમોઘ શક્તિ નાંખી એને ૬ અંત આણ્યો. કર્ણને એવું વરદાન હતું કે એ શક્તિ જેના ઉપર એ નાંખે તેના અવશ્ય વધ થાય, પણ એ શક્તિનો એનાથી એક જ વાર ઉપયોગ થઈ શકે. એ શક્તિનો એ અર્જુન સામે ઉપયોગ કરવા ધારતો હતો, પણ એ શક્તિ ઘટોત્કચ ઉપર વપરાઈ જવાથી અર્જુન એ વિષે ભયમુક્ત થયો.

૧૦. બીજે દિવસે દ્રોણે દ્રૌપદીના પિતા તથા
 દ્રોણવધ ત્રણ ભાઈઓને ઠાર કર્યા આથી દ્રૌપદીના
 મોટા ભાઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રોણ વચ્ચે
 દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું પાંચ દિવસના સતત શ્રમથી થાકી
 ગયેલા દ્રોણે છેવટે પોતાનાં ૫ શસ્ત્રો મૂકી દીધાં અને
 દાણવાર સમાધિ લગાવી તે અવસરે જોઈ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને
 દ્રોણનું માથું ઉડાડી દીધું.

૧૧. દ્રોણ પછી કર્ણ સેનાપતિ થયો. એની અને
 કર્ણવધ અર્જુનની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું.
 એ બેમાં કૌણ ચડે એ ઠરાવવું મુશ્કેલ
 છે. પણ કર્ણ ગર્વિષ્ઠ અને બડાઈખોર હતો. એણે

અત્યાર મુધીમાં દુર્યોધનને ખોટી સલાહ આપી અનેક
અકર્મો કરાવ્યાં હતાં લડાઈમાં એનું દૈવ વિપરીત થયું
એના રથનો ચાક એકાએક એક જાડામાં ખૂચી ગયો.
એને ભિંચકીને બહાર ઠાઢવા માટે એણે ગર મૂકી
દીધા અને અર્જુનને પણ થોડીવાર લડાઈ થોભાવવા
કહ્યું. પણ કૃષ્ણે એમ કરવા અર્જુનને બોખખી ના
પાડી અને કહ્યું કે જો પદેપદે અધર્મ કર્યો છ તેને આ
સમયે સ્વાર્થ માટે ધર્મનું જાહાનું ઠાઢવાનો અધિકાર
નથી આથી અર્જુને પોતાનાં ખાણુ ચાલુ રાખ્યા કહ્યું
આકને ઠાઢવા જતા એક જાણુથી વિંધાઈ મરણ પામ્યો.

૧૨. હવે કૌરવોની પડતી થવા લાગી દુર્યોધન
સિવાય સર્વ ભાઈઓ અને એના
દુર્યોધનવધ
પણાળરા ચોદાઓ તથા સૈન્ય માર્યા
ગયા હતા છેવટે દુર્યોધનને નાસીને એક ધરામાં
સંતાઈ જવું પડ્યું ત્યા પછીએ પકડાયો, ત્યા લીમ
અને દુર્યોધન વચ્ચે ગદાયુદ્ધ થયું. આ વખતે લીમે
છળયુદ્ધ કરી, કૌરવ રાત્રની સાથજ ઉપર ગદાનો
પ્રહાર કરી એને મરણતોલ ધાયલ કર્યો

૧૩. લડાઈનો હવે અંત આવી ગયો પાંડવોએ
કૌરવોના તણુઓનો કળજો લીધો અને તેમાં પોતાના
પક્ષનાં રહ્યાંસહ્યાં માણસોને રાખ્યાં રાત્રે અશ્વત્થામા,
કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા યાદવે એ તણુમાં પેસી ઊંધમાં
એમનાં ખૂન કર્યાં એમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, દ્રૌપદીના પુત્રો

વગેરે માર્યા ગયા કૃષ્ણે દીર્ઘદૃષ્ટિથી પાંડવોને એ તબુઓમાં રાતવાસો ન કરવા સલાહ આપી હતી, એટલે તેઓ પોતે ત્યાં રહ્યા ન હતા તેથી માત્ર એટલા જ બચી ગયા.

૧૪. આ રીતે કૃષ્ણના સુક્રાન તળે રહી પાંડવો આ રણ-નદી તરી ગયા ખરા, પણ એ છત હાર ક્રોતાં ઊઝળી નહોતી પાંડવપક્ષમાં પાંચે ભાઈઓ, કૃષ્ણ અને સત્રજિત યાદવ એ માત અને દૌરવપક્ષમાં કૃપ, અશ્વત્થામા અને દ્રુતવર્મા એ ત્રણ બાકી રહ્યા.

૧૫. લડાઈ પૂરી થયા પછી સુધિષ્ઠિર પશ્ચાત્તાપ

પરિક્ષિત- દરવા લાખ્યા ગળ્ય સ્વીકારવાની એલે
પુનરુત્થવન ના પાડી કૃષ્ણે એને ઘણા ગમન્યા
પણ એના મનનું સમાધાન થયું નહિ
એવટે કૃષ્ણ એને ગણ્યક્ષેત્રમાં ઘાયલ થઈ પડેલા બીજા
પાંચે લઈ ગયા એલે કેરેલા ગળ્યધર્મ અને મોક્ષ-
ધર્મના ઉપદેશથી સુધિષ્ઠિરનું સમાધાન થયું અને એ
રાજ્ય સ્વીકારવા કબૂલ થયા એનો અભિપ્રેક્ષ કરી તથા
અશ્વમેધ કરવાની સલાહ આપી કૃષ્ણ સહેજ નવરા
પડે છે એટલી વાગમાં વળી એક બીજું સકટ પાંડવો
પર આન્યું યુદ્ધમાં પાંડવોના સર્વે પુત્રો માર્યા ગયા
હતા, માત્ર અભિમન્યુની વિધવા હિતરા તે વખતે
સગર્ભા હતી. એના ઉપર જ વંશના વિસ્તારનો આધાર
ગ્રહો હતો, પણ ઉદ્ધે અશ્વત્થામાએ ગર્ભ ઉપર પણ

બ્રહ્માસ્ત્ર^૧ નાંખી એને મારી નાંખ્યો હતો. આથી એ
 બાળક મરેલું અવતર્યું. હવે વંશ ચાલુ રહેવાની સર્વ
 આશા નષ્ટ થઈ. સ્ત્રીઓમાં રડારોળ થઈ રહી. ઉત્તરા
 કૃષ્ણની આગળ ખૂબ વિલાપ કરવા લાગી. એ કૃષ્ણથી
 ભેઈ શકાયું નહિ. કયાથી એમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.
 એ ઉત્તરાના ઓરડામાં ગયા અને એક આસન પર
 આચમન કરી બેઠા. પછી મૃત બાળકને ખોળામાં
 લઈને મોટે સ્વરે બોલ્યા : “હું આજસુધી મશ્કરીમાં
 મુદ્દાં અસત્ય બોલ્યો નથી અને યુદ્ધમાંથી પાછો ફર્યો
 નથી, તે મારાં પુણ્યથી આ મૃત બાળક જીવતો
 થાઓ ! મારી સદૈવ ધર્મપ્રિયતા અને ધર્મના અધિકાતા
 પ્રાપ્તિથી મર્યાદાની પૂજ્યતાને લઈને અભિમન્યુનો પુત્ર
 જીવન્ત થાઓ. મેં વિજયમાં મુદ્દાં ખીજાનો વિરોધ

૧ ભારતયુદ્ધમાં બ્રહ્માસ્ત્ર, નારાયણાસ્ત્ર, વૈષ્ણુવાસ્ત્ર, અગ્ન્યાસ્ત્ર
 વગેરે અનેક અસ્ત્રોનાં નામ આવે છે. એમ મનાય છે કે એ
 મંત્રવિદ્યાની શક્તિઓ છે. એ અસ્ત્રવિદ્યા હવે લુપ્ત થઈ ગઈ
 છે; પણ એ વાતો ખોટી છે એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. મંત્રથી
 સર્પ, વીંછી વગેરે બનારનારા આજે પણ હોય છે. એક વાર
 મંત્રવિદ્યા સાધવાનું ભારતવર્ષમાં વ્યસન જ થઈ પડ્યું હતું.
 સર્વે અસામાન્ય બાળકોમાં બને છે તેમ જાનો એ પુષ્કળ
 દુરુપયોગ થાય છે, અને એનાં નામ નીચે પાખડો ચાલે છે.
 આથી, આવી વિદ્યાઓ વિશે જોયો અશ્રદ્ધા ધરાવે છે તેઓ
 વધારે સદ્ગામત માર્ગે રહે છે. જે વસ્તુ ચેતે સમજી શકતો
 નથી, તેમાં શ્રદ્ધા મૂકતાં સંકેત રાખવો, એમાં દોષ નથી. જેટલું
 સત્ય દર્શી, તેમાં, અનુભવ આવ્યે, શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે જ.

કર્યો નથી તેને લઈને આ બાળકના પ્રાણ પાછા આવે ।
 કંસ અને કેશીનો જે ધર્મથી નાશ કર્યો હોય તે તે
 બાળકથી આ બાળક ફરીથી સચેતન થાઓ ।” આમ
 શ્રીકૃષ્ણ બોલતા હતા, ત્યાં ધીમેધીમે તે બાળકનો
 શ્વાસ ચાલવા લાગ્યો અને ઘોડી વારમાં તેણે સ્વપ્ન
 કરવા માંડ્યું. આ બાળક તે રાજા પરિક્ષિત, જેને શુકે
 ભાગવત સંભળાવ્યું એવી પુરાણની કથા છે. ત્યારપછી
 સુધિષ્ટિરેના અશ્વમેધ થયો. યજ્ઞને ઉત્તમ રીતે પાર
 પાડી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા આવ્યા.

ઉત્તરપર્વ

સુદ પછીનું કૃષ્ણનું બાકીનું જીવન ઘણુંબહુ દ્વારિકામાં જ ગયું. સુદ પછી કૃષ્ણ કેટલાકને મતે ૩૬ અને કેટલાકને મતે ૧૮ વર્ષ જીવ્યા હતા. આ અવધિમાં એમણે અનેક મુમુક્ષુઓને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો; ગો-પ્રાણણી રક્ષા કરી; ગરીબોને દાન આપી તેમનાં દુઃખ ટાળ્યાં. એમાંથી સુદામાની વાત પ્રસિદ્ધ છે.

૨. સુદામા અને કૃષ્ણ સાંઘીપતિની શાળામાં સાથે લગ્યા હતા અને બન્ને ગાઢ મિત્રો સુદામા: થયા હતા. પણ સુદામાનો ગૃહસંસાર ઘણો ગરીબીવાળો થયો. તેની પત્નીના આગ્રહથી એ એકવાર કૃષ્ણ પાસેથી મહદ મેળવવાની આશાથી દ્વારિકા ગયા. મિત્રને લેટ તરીકે આપવા ગરીબ પ્રાણણીએ ક્યાંકથી માગી આણેલા એ મૂઠી પૈઆ સુદામાની ખીજોડીએ બંધાવ્યા. કૃષ્ણ રુકિમણીના મહેલમાં બેઠેલા હતા, ત્યાં સુદામા જઈ પહોંચ્યા. તેને જોતાં જ કૃષ્ણ આનંદથી પલંગ પરથી ફૂટી પડ્યા. બન્નેની આંખોમાંથી આંસુના નીર વહેવા લાગ્યાં. કૃષ્ણે બિના પાણીવતી સુદામાનાં ચરણો ધોયાં અને તે ચરણોદકને પીતાની આંખે લગાડ્યું. મધુપર્કથી તેની

પૂજા કરી અને પોતાના જ પતંગ ઉપર પાને બેસાડ્યા
 બાળપણની અને વિદ્યાર્થીઅવસ્થાની વાતો કંવામા બે
 મિત્રોએ આખી રાત ગાળી કૃષ્ણે સુદામાની ડૉલુ બિંદુ
 સ્થિતિના સમાચાર પૂછ્યા અને લાભીએ મોડલેલી
 લેટ માટે અત્યંત પ્રેમથી માગણી કરી ! સુદામાએ
 તાજવાતાલજવાતા પાંચાની નાની પોટલી ઠાઠી આપી
 જલણે અમૃત મળ્યું હોય એમ કૃષ્ણે તેમાંથી મૂઠી લરી
 વળાણીવળાણી ખાધા બીજી મૂઠી રુદિમણી વગેરેએ
 માગી લીધી બીજે દિવસે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓએ મ્નાનાદિક
 વગેરેથી અને મિષ્ટાન્નથી પ્રાપ્તવર્તુ સારી રીતે આતિથ્ય
 કર્યું સુદામા ઘેર જવા નીકળ્યા તે વખતે કૃષ્ણ દૂર
 સુધી વળાવવા ગયા શરમના માર્યા સુદામાએ કૃષ્ણની
 આગળ કશી યાચના કરી નહિ કહાય મૈત્રીનો પવિત્ર
 મમાનતાનો સજ ધ દાતા અને વાચકના હીન સજ ધથી
 દહુવિત થવાની ધાસ્તીથી કૃષ્ણે પણ વિદાય કરતા એને
 જી આજી નહિ પણ સુદામાએ ઘેર જઈ જોયું તો
 પોતાને ઘેર સમૃદ્ધિ જોઈ આ મર્વ સંપત્તિ કૃષ્ણ
 તરફથી આવી એમ જ્યારે એના જાણવામા આવ્યું
 ત્યારે પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાથી તેનું હૈયું ભરાઈ ગયું અને
 કૃષ્ણની મિત્રભક્તિ માટે આશ્ચર્ય થયું

૩. રાજમહા એ કૃષ્ણના કાળના હાત્રિયોનું પ્રધાન

યાદરોને દુપણ હતું એ મદનુ મર્દન કરવું એ
 રાજમહા કૃષ્ણના જીવનનું ધ્યેય હતું એમ
 કહી શકાય એ ઉદ્દેશથી એમણે

રાત્ર્યલોણી અને ઉન્નત કુચ, જરાસંધ, શિશુપાળ

ઇત્યાદિનો નાશ કર્યો. એ જ ઉદ્દેશથી કૈરવપુત્રનું
 નકંડન કરાવતાં આંચકો ખાધો નહિ. પણ હવે એ
 રાજમદ ત્યાંથી ઊતરી સ્વસ્થાતિમાં ભરાયો. એમના
 પ્રભાવથી યાદવો સમૃદ્ધિને શિખરે પહોંચ્યા હતા.
 એમને 'તુ' કહેવાની કોઇની હિંમત ન હતી.
 એટલે એ પણ હવે છક્રી ગયા. માથે શત્રુ ન રહ્યા
 એટલે વિલાસી થયા. જુગદું અને દારૂનું છડેચોક
 સેવન કરવા લાગ્યા. દેવપિતૃની નિંદા, અને પરસ્પર
 દ્વેષ દિવસેદિવસે વધવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓની ઉપર
 નિર્લજ્જપણે અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. આવી યાદવોની
 અવનાત જોઇને કૃષ્ણને બહુ દુઃખ થયું. એ સ્થિતિ
 સુધારવા વૃદ્ધ વસુદેવ રાજાએ પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો.
 દારૂ પીવાની મનાઈ કરી, પણ યાદવોએ છૂપી રીતે તે
 વ્યસન ચાલુ જ રાખ્યું, અને એમનું ઉન્નતપણું કમતી
 થયું નહિ; આ સર્વ વિપરીત શુદ્ધિ વિનાશકાળની
 નિશાની છે એમ કૃષ્ણે જોઈ લીધું. આથી પ્રવૃત્તિમાંથી
 તેમનું મન ઉઠાસ થવા લાગ્યું.

૪. વિ. સં. પૂર્વે ૩૦૧૦ (અથવા ૩૦૨૮) માં

યાદવસંહાર વર્ષે કાર્તિક વદી ૩૦ ને દિવસે સૂર્યઅહુષ્ય
 થયું હતું. એ પર્વ નિમિત્ત કૃષ્ણે
 સર્વ યાદવોને પ્રભાસતીર્થ જવાની સલાહ આપી.
 સીપુત્ર સહિત સર્વે યાદવો ત્યાં ગયા. અહુષ્ય છૂટ્યા
 પછી ત્યાં એક મહોત્સવ થયો. સુરાનો પ્રતિબંધ અહીં
 લાગુ ન હોવાથી નાચતાલ સાથે દારૂ પણ બેશુમાર

ઊડયો. વાતવાતમાં ભારતીય યુદ્ધની સ્મૃતિઓ શરૂ થઈ. તેમાં વિરુદ્ધ પક્ષમાં ગયેલા યાદવો એકબીજાની ભેડે વાદવિવાદે ચડ્યા. વાદમાંથી ગાળાગાળી અને ગાળોમાંથી લડાઈએ ઊતરી પડ્યા. થોડીવારમાં તો લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી. માત્ર બળરામ અને કૃષ્ણ તટસ્થ રહ્યા; પણ તેમને યે મારવા યાદવો ઊભા ત્યારે તેમણે પણ શત્રો ઉઠાવ્યાં. શત્રો ન મળ્યાં, એટલે સમુદ્રતીરે ઊગી નીકળેલી મોટીમોટી ડાંગ જેવી 'સોટીઓ' લઈ તેથી સર્વે લાંઝ્યા. કુટન સીઓ, છોટરાં દ્વારિકામાં રહેલાં વૃદ્ધ જનો અને રામ તથા કૃષ્ણ સિવાય સર્વે યાદવ ક્ષત્રિયોનો આ દારૂની ધૂનમાં નાશ થયો. કૃષ્ણના સર્વે પુત્ર-પૌત્રો પણ આ યુદ્ધમાં પડ્યા.

૫. ભારતીય યુદ્ધની શરૂઆતમાં કુળના સંહારથી જે અનિષ્ટ પરિણામો નીપજવાની અર્જુનને ધાર્તી હતી, તે સર્વે ખરી પડી. અસુરોના નાશથી ભૂમાર ઉતારવાની કૃષ્ણની સુરાદ એ વ્યક્તિઓના સંહાર-પૂરવી ખરી પડી, પણ આસુરી સંપત્તિનો કાંઈ તેથી નાશ થયો નહિ. એ તો રખરની દોથળીમાં ભરેલી હવાની માફક ડાબો જૂલો દાળતાં જમણે જૂલો અને જમણે જૂલો દાળતાં ડાબે જૂલો ફૂગી ઊઠેલી જણાઈ.

૬. કૃષ્ણે પોતાના સારયિને બોલાવી આ ભયંકર હકીકત હસ્તિનાપુર જઈ પાંડવોને નિર્વાણ જણાવવા હતું અને યાદવોની સીઓ તથા બાળકોને દ્વારિકાથી લઈ જવા અર્જુનને સંદેશો

કહેવડાવ્યો. સારથિ હસ્તિનાપુર ગયો અને કૃષ્ણે સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને દ્વારિકા પહોંચાડ્યાં. બળરામે પ્રાણનો નિરોધ કરી દેહ છોડવા સમુદ્રકિનારે આસન વાળ્યું. કૃષ્ણે દ્વારિકા જઈ વસુદેવ-દેવકીના પગમાં માથું મૂકી સર્વે શોકજનક સમાચાર સંભળાવ્યાં અને યોગથી પ્રાણત્યાગ કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો. નમસ્કાર કરી કૃષ્ણ શહેર બહાર નીકળ્યા અને એક જાડને અંદેલી ડાળી સાથળને બિંથી રાખી, તે ઉપર જમણે પગ મૂકી પ્રજ્ઞાસન વાળી બેઠા. એટલામાં એક બીલે કૃષ્ણના પગના તળિયાને મૃગનું મોં સમજી તે ઉપર તાકીને બાણ માર્યું. આ રીતે આ મહાન પુરુષનો જીવિતો અંત આવ્યો.

૭. શ્રીકૃષ્ણનું આયુષું ચરિત્ર નિઃસ્વાર્થ લોક-
 સેવાનું અનુપમ દષાન્ત છે. જન્મ્યા
 કૃષ્ણમહિમા ત્યારથી તે લગભગ સો કે સવાસો વર્ષ
 સુધી એમણે કદીયે નિરાંત વાળી નથી. બાળપણ
 ગરીબીમાં પારકાને ઘેર કાઢ્યું; પણ એ બાળપણને
 પણ એમણે એવી સુંદર રીતે દીપાવ્યું કે ભારતવર્ષનો
 મોટો ભાગ એ બાળકૃષ્ણની ઉપર જ મુગ્ધ થઈ માત્ર
 એટલા જ જીવનને પણ અવતાર માનવામાં પોતાને
 કૃતાર્થ થતો સમજે છે. એમની સુવાવસ્થા માતાપિતાની
 સેવામાં, રખડતાં સ્વજનોને એકત્ર કરી એમનામાં નવું
 જીવન જગાડવામાં, પોતાના પરાક્રમથી નિઃસહાય

રાજાઓને મદદ કરવામાં અને સામ્રાજ્યલોભી રાજાઓનો સંહાર કરવામાં ગયો. એમના આયુષ્યનો ત્રીજો કાળ એમણે તત્ત્વચિંતન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ગાળ્યો. આ પછી તેમણે યુદ્ધ દરવાનું છોડી દીધું, તોપણ પોતાના આતુર્યથી ન્યાયીને ન્યાય આપવામાં એમણે પાછી પાની કરી નથી. એમને જ લીધે નરકાસુરના પંજમાંથી અખળાઓનો છુટકારો થયો, જરાસંધનો-પુરુષમેધ અટક્યો અને પાંડવોને ન્યાય મળ્યો. ભારેમાં ભારે રાજ્યખટપટ કરતાં છતાંયે એમણે મશકરીમાં પણ અસત્ય ભાવણું કર્યું નથી, ધર્મના પક્ષને છોડ્યો નથી, વિજયમાંયે શત્રુનો વિશાધ કર્યો નથી, એવી એમની પ્રતિજ્ઞા મહર્ષિ વ્યાસે ગાઇ છે, અને એની સાબિતી તરીકે પરિક્ષિતનું પુનરુજ્જીવન વર્ણવ્યું છે. આટલું છતાંયે એમના ઉપર જ્યાં અનીતિ કે કપટનું આળ ચડે એવું જણાય છે, ત્યાં ત્રણ કારણો છે ; (૧) તે કાળની યથાર્થ હકીકત સમજવામાં કાંઇક ખામી : (૨) શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે એમ ઠરાવવા માટે જ્યારે સમ્રાટ પ્રવર્તકોનો પ્રયત્ન થયો, ત્યારે ભગવાનને તો સત્કર્મ તેમજ દુકર્મ બધું કરવાની છૂટ હોય, અને બધું કરતાં છતાં એ નિર્દોષ હોય,—એ સિદ્ધાંત વાચકના મન પર ઠસાવવા માટે, કૃષ્ણને નીતિ તેમજ અનીતિ બંનેના આચરનારા તરીકે ચીતરવા માટે એમના જીવનમાં નવાં વૃત્તાંતો

ભેડીભેડીને ઉમેરવામાં આવ્યા. આ અતિશય અયોગ્ય થયું એમાં શક નથી. કૃષ્ણને પૂર્ણ પુરુષોત્તમ બનાવવા જતાં સામાન્ય નીતિપરાયણ સંમતનથીયે હલકા તેઓએ ચીતર્યા; અને (૩) કૃષ્ણકથા કોઈ અમૂર્ત વિચારની મૂર્તિ રૂપકાત્મક કથા છે એમ ઉપલા હેતુથી જ સમજવાની કલ્પના શરૂ થઈ; અને એ કલ્પનાના પોષનારાઓએ પોતે કલ્પેલાં રૂપકનો વધારે વિસ્તાર કરવા માટે એને અનુકૂળ વધારો કર્યો. દા. ત., રાધાવિવાહ, ગોપીઓ સાથેના કલ્પેલા વ્યભિચાર-સંબંધ, રાસલીલા એ બધાં રૂપકો છે એમ વૈષ્ણવ વિચારકોનું કહેવું છે. એમ હોય તો એ કથાઓ કાલ્પનિક છે એમ કહે છે.^૧

૮. કૃષ્ણના દેહાંત પછી વૃદ્ધ વસુદેવ, દેવકી અને કૃષ્ણની પત્નીઓએ કાષ્ટભક્ષણ કર્યું. પાંડવો દિમાલયમાં બાકીના માણસોને અર્જુન હસ્તિનાપુર લઈ ગયો. કૌરવોનું નિહંદન કરનાર બાણાવલી અર્જુન વૃદ્ધાવસ્થાથી અને કૃષ્ણના વિયોગથી એટલો બધો નિર્બળ બની ગયો કે રસ્તામાં કેટલાક લૂંટારુઓ સામે પણ એ સંઘનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ, અને એનું દ્રવ્ય લૂંટાયું. પાંડવોની રાજપ્રતિષ્ઠા અને શાસનમાં કેટલી ઢીલાશ આવી હશે એ આ નાનકડા બનાવમાં તરી આવે છે. સુધિષ્ટિરે યાદવોના

જુદાજુદા વંશજોને જુદેજુદે ઠેકાણે રાજાઓ બનાવી
 પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવી. પછી પરિક્ષિતને સિંહાસન
 પર બેસાડી પાંચે ભાઈઓ દ્રૌપદી સાથે હિમાલયમાં
 ચાલી નીકળ્યા. ત્યાંજ તેમનો અંત થયો.

૯. કૃષ્ણના અંત પછી ભારતવર્ષની પડતીનો
 પ્રારંભ થયો.

નોંધ

ગોકુળપર્વ

નોંધ ૧લી : આકાશવાણી—ચિત્તમા ભૂત-ભવિધ્ય-વર્તમાનનું જ્ઞાન રહ્યું છે એવો દરેકને કોઈ કોઈવાર અનુભવ થાય છે જ્યેષ્ઠે પરિપૂર્ણ રીતે સત્ય પાળ્યું છે તેની વાણી ભવિષ્યની હકીકતો વિષે પણ ખરી પડે છે ખીજાઓને પણ એનું ઘણીવાર સ્વાભાવિક સ્ફુરણ થાય છે પણ યાદ અદ્ભુત ખ્યાન ખેંચાય એવા પ્રસંગ સાથે સ્ફુરણ થાય ત્યારે સામાન્ય માણસો એ જ્ઞાનને ઓળખે છે કોઈવાર તે ગેખી અવાજના રૂપમા, કોઈવાર જાગ્રતમા કે સ્વપ્નમા કોઈ વ્યક્તિના દેખાવ સાથે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે આકાશવાણી કે દિવ્ય-દર્શનને નામે ઓળખાય છે

નોંધ ૨જી : આપણા યુગના છે આપણા ઉપર છેક અફધ વયથી જ એવા દલકા સરકાર પડવા માટે છે કે આજના કાળમા આકાશ વર્ષના બાળકને પણ અલ્પવયસ્કવિરોધી વિચારોથી મુક્ત ન ગણી શકાય એવું ઘણાક અનુભવીઓનું માનવું છે જે વિષે બાળક અજ્ઞાન છે તે વિષેના વિચારો આપી ઊલટો એને એ વિષય ઉપર વિચારતો કરી મૂકવો એ ઠીક નથી એવી ધાર્મિકતા એ વિષે મૌન રાખવું એ તેમને ઉચિત લાગતું નથી. આજના તાત્કાલિક ધંધાજી માટે અલ્પવયસ્કના સંપર્કમા બાળકોને ચેતવી દેવા એ સલાહ કદાચ અયોગ્ય ન હોય, પણ એ રાગનો ધંધાજી છે, અટકાવ નથી એ માદ રાખવું જોઈએ ખરો ઉપાય

તો વાતાવરણ શુદ્ધ કરવામાં, હલકા ઝંકારો પડે એવા સંનેગોથી બાળકોને દૂર રાખવામાં, તથા નિર્દોષ વ્યવહારનું એમને દર્શન થાય અને બાલ વ્યવહાર પાછળ કોઈ ચોરીનો વ્યવહાર રહ્યો છે એવી એમને ખંધ પણ ન આવે એવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવામાં છે. આપણાં કેટલાયે કુટુંબોમાં માની બાળકને ધનામની લાલચ કે ઉપટની ધમકી સારી કન્યા લાવવાની કે ન મળવા વિષેની હોય છે. બાળકોને કહેવાની આપણી કેટલીયે લોકકથાઓનું સામ્ય રામની કુંવરી નોડે લમ કરાવી આપવાનું હોય છે—અગ્ને પરશુવું એજ જીવનનું ખ્યેય હોયની શું ? આપણા વિલાસી વિનોદો, રાગસી બોજનો, હલકી નવલકથાઓ, ખીજાસ નાટકો અને સિનેમાંઓ, નફદ જાહેર ખબરો કેટલાયે કિશોર-કિશોરીઓનું જીવન પોતાને તેમજ સમાજને સાપ્સ હરી મૂકે છે, એનો વિચાર કરતાં હૃદય કંપી ઊઠે છે. એ લોકકથાઓના કે નવલકથાઓના, નાટકોના કે સિનેમાંઓના, ઇતિહાસસંશોધકો બલે સંગ્રહ અને સમાલોચના કરે; ધૂળધોવાની માફક એમની પણ જરૂર છે જ. પણ જૂનું, સમાજમાં ઓતપ્રોત થયેલું માટે આપવા જેવું જ એ વિચાર બૂલભરેલો છે.

આપણા ભક્તો પણ એ જ વાતાવરણમાં ઉછરેલા, એમના હૃદયમાં સદૃશ રીતે વિલાસી વૃત્તિઓનાં બીજ રહેલાં, તે એમનાં ભજનોમાં તરી આવ્યા વિના રહ્યાં નહિ. એમણે કૃષ્ણને સ્ત્રી માટે રીસાતો, સ્ત્રી મળવાની લાલચે મનાતો, ગોપીઓ નોડે સંકેતો કરતો, રાધા નોડે જૂપું લમ કરી આવતો એવો બાળક અને બ્યભિચારી યુવાન ચીતર્યો ■ અને એ સર્વેનો 'પરમેશ્વરની સર્વે લીલઓ દિવ્ય અને નિર્ગુણ છે' એ માન્યતા તથે બચાવ કર્યો છે. એ બચાવમાં ખરી નિર્ગુણતા અને દિવ્યતા એમની નિર્બોજ-અદ્વાની જ-છે. અસત્યમાંથી

સત્યમાં જવાય છે એ ખરું, પણ તેથી અસત્ય એ સત્ય થઈ શકતું નથી તેમ એ સિદ્ધાંતમાંની શ્રદ્ધા મનુષ્યની અંશતઃ ઉન્નતિ કરે, પણ તેથી એ સિદ્ધાંત અચ્ચત્ત એમ ન કહી શકાય.

પાંડવપર્વ

નોંધ ૩૭ : પુરુષમેધ—જે યજ્ઞમાં બલિ તરીકે માણસને મારવામાં આવે છે તેને નરમેધ-પુરુષમેધ કહે છે. સર્વોપરિ સ્થાન મેળવવા માટે રાજાઓ તેમજ પાલણી આવે બળંકર થઈ પ્રાચીન કાળમાં કરતા. વેદમાં હરિશ્ચંદ્ર અને શુનૃષેપની વાત છે. તેમાં હરિશ્ચંદ્ર શુનૃષેપનો બલિ આપી વરુણદેવને સંતુષ્ટ કરવા માગે છે.

એક પ્રાચીન લેખક લખે છે:—

वृक्षोच्छ्रित्या, पशुम् हत्वा, कृत्या रुधिरकर्दमम् ।

यज्ञैश्चेद्रम्यते स्वर्गं नरकः केन गम्यते ॥

વૃક્ષોને કાપી, પશુઓને મારી, લોહીનો કાદવ કરીને કરેલા યજ્ઞો વડે જો સ્વર્ગે જવાનું હોય, તો નરકમાં કેાણુ જતું હશે ?

નોંધ ૪૬ : રાજસૂય યજ્ઞ—સમ્રાટ અથવા ચક્રવર્તી રાજા પોતાના રાજ્યારોહણ સમયે (અથવા પાછળથી અન્ય રાજાઓની સંમતિથી ચક્રવર્તી તરીકે સ્વીકારાય ત્યારે) આ યજ્ઞ કરતો.

અર્ધમેધ—જે રાજા અત્યંત બળવાન હોવાનો દાવો કરતો હોય તે અર્ધમેધ કરતો. જો એનું બળ સર્વ સ્વીકારે અથવા સિદ્ધ થાય તો એ યજ્ઞ કરી શકે.

નોંધ ૫૩ : અવલૂથસ્નાન—હિંદુ જીવનના સર્વ સંસ્કારો, વિધિઓ અને વિશેષ ઉત્સવોની ઉજવણીમાં યજ્ઞ

આવશ્યક ગણાય છે. પ્રત્યેક યજ્ઞની શરૂઆત તથા પૂર્ણાદિતિ સ્નાનથી થાય છે. ઉપવીત લીધા પહેલાં નાદવું પડે અને વિદ્યાધ્યયન પૂરું થાય ત્યારે પાણું નાદવું પડે. એ સ્નાતક કહેવાય તે જ પ્રમાણે વિવાહ, ત્રેતક્રિયા વગેરે સર્વે સંસ્કારોમાં સ્નાન થાય છે. એ જ રીતે રાજસૂય વગેરે વિશિષ્ટ યજ્ઞોની શરૂઆત તેમજ પૂર્ણાદિતિ સ્નાનથી થાય છે. એ ઉવટનું સ્નાન અવબુધસ્નાન કહેવાય છે.

દૂતપર્વ

નોંધ ફરી : શકુનિનું મેલું—એક પાપ બીજાં પાપો કરાવે છે. એક બૂલને ઠાંકવા માટે તે અસત્ય બોલાવી બીજા બૂલ કરાવે છે. દુષ્ટ માણસો આપણે કીધેલાં પાપોનો લાભ લેતાં ચૂકતાં નથી, અને પોતાનો અર્થ સાધવા એ પાપનું મેલું મારી અથવા એને ઉધાકું ખાડવાનો ભય દર્શાવી આપણી પાસે બીજું પાપ કરાવે છે. પાપનું મેલું સાંભળવાની અથવા એ ઉધાકું પડે તે જોવાની આપણામાં શક્તિ નથી હોતી એટલે આપણે એની પાપી ક્રિયાને વશ થઈ બીજું પાપ કરીએ છીએ. પણ એથી દિવસેદિવસે આપણી અવનતિ જ થાય છે. ઉવટે, એનું પરિણામ એવું આવે કે ક્યાં તો આપણી પાપની ભાવના જ છુટી થઈ જાય છે, અથવા ઉવટે બધાં પાપનો ઘડો ભરાઈ સામું ફળ ભોગવવાનો દુઃખકારક સમય આવે છે. પાપને વિશે નફ્ટ થઈ જતું એવી પાપી સોજતીની સલાહ હોય છે : નફટાઈમાં દિંમત છે એમ એ મનાવે છે. પણ સહેજે વિચારતાં જણાશે કે એમાં તો ઊલટી કાયરતા રહી છે. આપણા પાપનું કાઈ આપણને સંભરણું કરાવે અથવા એને ઉધાકું ખાડે એથી આપણે ડરીએ છીએ. એ પાપનું પ્રાપ્તિત કાઈ કાળે લેવું જ પડશે એવી અંતઃકરણમાં

રહેલી અવ્યક્ત ચિંતા અને એનું દુઃખ ભોગવવાનો કર, પ્રાયશ્ચિત્તની ધડી થોડો વખત પણ લંબાય તો સારું એવી આપણા મનમાં ઈચ્છા બિપળવે છે. તે અકસ્માલુકારક ઈચ્છાને પાપી સોજતના ગેણા અથવા ધમકીનું પીડબળ હોય છે. એમ આપણે એના ભોગ ચર્મ પડી બીજું પાપ કરવા તૈયાર થઈએ છીએ.

નોંધ ૭મી : ભાઈઓની હોડ—એકત્ર કુટુંબનો કર્તા-પુરુષ કુટુંબની મિલકતનો કેવળ વ્યવસ્થાપક જ નહિ, પણ માલિક; કેવળ મિલકતનો જ નહિ પણ સર્વે કુટુંબીઓની શારીરિક સ્વતંત્રતાનો પણ—એ કૃણુકાળમાં સામાજિક સ્થિતિ હતી એવું આ ઉપરથી સમજાય છે. જ્યાં ભાઈઓ પણ મિલકતમાં ગણાય ત્યાં સ્ત્રીની પણ એ જ દયા હોય એમાં નવાઈ નથી.

નોંધ ૮ મી : દ્રૌપદીના વર—દ્રૌપદીનું આરિત એની વરથાથનામાં કળકી જોડે છે. એના પતિઓએ પુષ્કળ અપરાધ-અધર્મ કર્યો હતો, એના ઉપર સીમાતિ પર આવતું ભારેમાં ભારે સંકટ આણી મૂક્યું હતું, છતાં પણ તેથી એના પતિ પરના પ્રેમમાં એણે ન્યૂનતા ન આવવા દીધી. એ પ્રેમમાં હવે કૃતરાના જેવી સ્વામીભક્તિ નહોતી, પણ એક સ્વતંત્ર સ્ત્રીની પતિ માટેની લાગણી હતી. હવે દ્રૌપદી પત્ની—એટલે દાસી કે મિલકતનો ભાગ—રહી નહિ, પણ મિત્ર બની. પુત્રનું કહોરૂપણું પણ માનો વાતસલ્યપ્રવાહ રોકી શકતું નથી; દ્રૌપદીની પતિ પ્રત્યેની લાગણી પણ તેવા જ પ્રકારની હતી. પ્રેમની એ જ રીત છે. એક વાર જેને આપણે અંતરથી ચાહ્યો, તે ચાહને એના કાંઈ પણ દોષ કે આપણા મોહ તલભાર પણ ઓછો કરે તો એ પ્રેમની કિંમત નથી.

ઉત્તરપર્વ

નાંધ હે મી : કંપટનું આજી—મને એમ લાગે છે કે
કૃષ્ણે પોતાનું જીવન નીચેના સિદ્ધાન્તો પર રચ્યું હતું :

(૧) કોઈ પણ માણસની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને ખર્ચે
મરોડવામાં માલ નથી. રાજસી કે તામસી પ્રકૃતિના માણસ પાસે
એકાદ વાર સાર્વત્રિક વેગ કે ભીરુતાના સ્થિતિ જોસમાં અત્યંત
ધીરજવાળા અને નિરુદ્ધી મનુષ્યથી સદન થઈ શકે એવા
પરિણામવાળા ભારે ત્યાગ કરાવવાથી એનું હૃદય જ થશે એમ
ન કહેવાય.

(૨) જ્ઞાની ભારે સિદ્ધાન્તોનો અમલ ન કરાવી શકે, માટે
એણે સમાજનો ત્યાગ કરવો એ ઉચિત નથી. લોકસંપ્રદાયો
અજ્ઞાની એટલે સકામ પુરુષોની જીવિતો બેદ ન થાય એવી
રીતે એણે યુક્ત થઈને, એટલે નાપ્રુણીથી નહિ પણ પ્રયત્ન-
પૂર્વક, કર્મનું આચરણ કરીને લોકોને દોરવા જોઈએ.

(૩) તેથી, પોતે પોતાને માટે જે કૃત્ય ન કરે તે કૃત્ય
બીજાને તેના હિતાર્થે કરવાની સલાહ આપે, અને પ્રસંગ આવે
તો પોતે પણ તેને માટે કરી નાંખે.

(૪) આસુરી વૃત્તિને એને ધરાવનારા પુરુષથી હંમેશાં બિન્ન
કરવી શક્ય નથી. માટે આસુરી વૃત્તિનો નાશ કરવા માટે
અસુરોનો પોતાનોયે નાશ કરવો પડે એમ બને.

આ સિદ્ધાન્તો લક્ષમાં રાખીએ તો કૃષ્ણના જીવનમાં અનેક
ચરિત્રો સમગ્રજનને જાણ એમ લાગે છે.

વાંચવાલાયક

- ૧ શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર—ચિંતામણિ વિનાયક વેદ્ય કૃત
મૂળ મરાઠી, તથા કૃષ્ણપ્રસાદ મણિશંકર શાસ્ત્રી કૃત
તેનો ગુજરાતી અનુવાદ. (ચિત્રશાળા પ્રેસ : પૂના).
- ૨ કૃષ્ણચરિત્ર—અંકિતચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય કૃત મૂળ
બંગાળી, તથા કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી કૃત તેનો
ગુજરાતી અનુવાદ.

રામ-કૃષ્ણ

[ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાલોચના]

રામ-કૃષ્ણ

[ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સમાસોચના]

શ્રી રામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ વૈષ્ણવ હિંદુઓના મોટા ભાગના ઉપાસ્ય મંદ હેવ છે. બન્નેની પુરુષોત્તમમાં ગણના થાય છે. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સમાજ પોતાના આદર્શ પુરુષોમાં કેવાં લક્ષણોની અપેક્ષા કરે છે તે એના હેવ વિષેની એની કલ્પના પરથી જાણી શકાય.

૨. હિંદુ સમાજની સહજ પ્રકૃતિ કઈ સ્થિતિએ પહોંચવા તરફ છે, કઈ ભાવના સાથે તદ્દપ થવા તરફ છે, તે જે દૃષ્ટિએ એ રામ અને કૃષ્ણને જાને છે તે પરથી જાણી શકાય. એટલા માટે રામ અને કૃષ્ણનાં સ્વરૂપ ઉત્તમ અથવા પૂર્ણ પુરુષ તરીકે કેવાં ભાસે છે તેના કાંઈક વિચાર કરવો ચોખ્ખ છે.

૩. રામ થડે કે કૃષ્ણ એ કહેલું સાહસ ગણાય. આર્ય પ્રકૃતિના, કેટલેક અંશે સમાન અને કેટલેક અંશે ભિન્ન છતાં, એ બન્ને સુંદર સ્વરૂપો છે. જેને જે પ્રકૃતિ પોતાના હૃદયના ભાવો સાથે વિશેષ મળતી જણાય, તેને તેના ઉપર વધારે ભક્તિ બિખજવાની.

૪. જીવન એ એક મહાન અને કઠોર વ્રત છે, આયુષ્યના અંત પર્યંત પહોંચનારી સિંપાહીગીરી છે.

રામચરિત્રનું તાત્પર્ય પોતાની નિર્દોષ જણાતી અભિલાષાઓને પણ હાણી દઈ, પોતાના મનના કલેશોને પોતામાં જ સમાવી દઈ, રાત અને

દિવસ પોતાનું સર્વસ્વ જીવનનાં કર્તવ્યો બલવવા માટે મૂકપણે હોમી દેવું—જેને પોતાના તરીકે માન્યાં તેમનું પણ એ જીવનચરણમાં બલિદાન કરવું, એ રામ-ચરિત્રનું તાત્પર્ય છે. રામની પિતૃસંહિતામાં, શુરુસંહિતામાં, પત્નીવ્રતમાં, બંધુપ્રેમમાં, પ્રજાપાલનમાં,—જ્યાં જોઈએ ત્યાં રામ એ જીવનચરણના ચળગાન અને વ્રતધારી જણાય છે. એમણે કદીયે જીવનને રાતગમતનો અપાડો નથી બનાવ્યો. એ વટીનાં ગંધાને એમના સમય-પત્રકમાં સ્થાન નથી. એમનાથી, કે એમની આગળ, કદી હાંસીમસ્કરી ન થાય. એમના મુખ પરથી ગંભીરતાની છદા બિતરે જ નહિ. વસિષ્ઠ, ટૌસશ્યા, દશરથ એમનાં શુરુજનો ખરાં, પણ એમની ધાર્મિકતા, ગંભીરતા અને દૃઢ નિશ્ચિતતાનો પ્રભાવ એમની ઉપર પણ છાપ પાડ્યા વિના રહે નહિ. કેવી આજ્ઞા કરવી તે એમણે વિચારવું જ જોઈએ. રામના રોમેરોમમાં મહારાજપદ ઝળકી બિઠે છે. એમના દરબારમાં બિલા રહેનારને પોતા ઉપર અસત્ય, અપવિત્રતા કે અન્યાયનો વહેમ સરખો ન આવે એટલા શુદ્ધ થઈને જ જવું પડે. એ દિવ્ય કસોટી જ કરાવે. એમની ન્યાયવૃત્તિ પત્ની કે બંધુ કોઈને જુએ નહિ. એમના દૃઢ્યમાં

સ્વજન માટે અત્યંત પ્રેમ ખરો; એ પ્રેમને લીધે એ લક્ષ્મણે માટે લાંઘાધીશને મારવાને જેટલાં પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ જોઈએ તેમાંથી રતિભાર પણ જિણુપ આવવા દે નહિ; પણ છતાં યે પ્રેમને વશ થઈ એ બધું કરે, તેના કરતાં કર્તવ્યની—સત્વરક્ષાની—લાવનાને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપતા એ જણાય. એમના અંતરમાં રહેલી જાંડી પ્રેમની લાગણી ઉપરજલકા જોનારને માત્રુમ ન પડે; અનેક વર્ષના નિકટ સહવાસથી જ એની પ્રતીતિ થાય ખીજને તો એ નિઃપક્ષપાતી, ન્યાયી, ધર્મપ્રિય, આંખને આંજી નાંખે એવા તેજસ્વી અને કડક શાસ્ત્રા જ લાગે. ઘણા શબ્દોથી કે લાડથી એ પોતાનો પ્રેમ સામાન્ય રીતે વ્યક્ત કરે નહિ, રામ આનંદના આવેશથી અટ્ટહાસ્ય કરતા ક્વચિત જ સંભળાય, પણ પોતાનાં આશ્રિત જનોના ન્યાય મનોરથોને પાર પાડીને તથા એમનાં સર્વ વિદ્યોને દૂર કરીને જ એ પોતાના પ્રેમની ખાતરી આપે

૫. એટલું જ પરાક્રમ, એટલી જ પિતૃલક્ષિ, ગુરુલક્ષિ, દામ્પત્યપ્રેમ, કુટુંબપ્રેમ, ભૂતદયા, મિત્રત્વ અને એટલી જ સત્યનિષ્ઠા, ધર્મપ્રિયતા તથા જીવનની પવિત્રતા વિશે પૂજ્યતા છતાં શ્રીકૃષ્ણને જીવનયજ્ઞ એ એક કહણુ મત નથી, પણ મગલોત્સવ છે:—અથવા મતોત્સવ^૧ જે યુગમાં સ્વાસ્થ્યનો આનંદ છે; મથુરામાં

ગોમાંતક ઉપર જરાસંધને હંફાવવાનો લહાવો છે. દ્વારિકામાં વૈભવ છે, તો ગોકુળમાં વાછડાં અને ગોપેની સાથે રમતો છે. કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવોના નાશથી અસુરોના સંહાર થાય છે, તો અભ્યાત્તીર્થમાં ઘતો યાદવોના સંહાર પણ એવો જ છે. જો એકનો શોક કરવાની જરૂર નથી તો બીજામાંયે શાંતિ ઢળવા દેવાની જરૂર નથી.

૬. અને તેથી કૃષ્ણની સાથે રહેતાં આપણને સંકેત નથી લાગતો. બાળકૃષ્ણ ધારી આપણે એને બોળામાં રમી શકીએ કે માખણ માટે નથાવી શકીએ, અથવા એના વાછડા થઈ એના પગને ચાટી શકીએ, કે આપણી પીઠ ઉપર પોતાનું માથું ટેકવી કે આપણાં ગળાંને બાળી હિત કરતો કદંપી શકીએ. આપણે પવિત્ર હોઈએ કે અપવિત્ર, એ આપણો તિરસ્કાર કરવાનો નથી. આપણે મોકળે મને એના બાણમાં બેસી જમી લઈએ. આપણે સાથે ફરતાં હોઈએ તો એનાથી મર્યાદાપૂર્વક દૂર ચાલવાની જરૂર નથી. એને પણ આપણો હાથ અને આપણે ખલો એનો હાથ રામને પોતાના સારથિ કરવાની સુઝોવ કે વિભીષણની કાંઈ હિંમત થાય ? પણ કૃષ્ણને એમ કહી શકાય. રામના દરબારમાં જનારે દરબારીની રીતલાત જાણવી જોઈએ, પણ કૃષ્ણના તો ઠેક અંતઃપુર સુધી ચીંથરિયો સુદામો પહોંચી જાય અને તેના પલંગ પર ચડી ન્તય. રામને ‘આપ’ કહી સજોષવું જોઈએ, પણ કૃષ્ણ તો ‘તું’ નો અધિકારી કૃષ્ણની ભક્તિનો રસ આપણે એનાં દાસ

યદને ન લઈ શકીએ. ઉદ્ધવ જેવો કોઈ દાસ થવા બંધ તો તે પણ ઢેઠ એના હૃદય સુધી પહોંચનારો વિધાત્રુ મિત્ર બની બંધ. સમાનતા સિવાય બીજો હક એ માને જ નહિ. કૃષ્ણના દરબારમાં એક જ બબ્બમ હોય. એને ત્યાં ડાબે હાથે અગ્રુક અને જમણે હાથે બીજો એવો શિષ્ટાચાર ન હોય. એની પાસે તો ગોળ ફૂંડાણું કરીને જ બેસવાનું. એની પાસે ગંભીર જ્ઞાનની ગોઠીઓ જ નિરંતર સાંભળવા મળશે એમ ન કહેવાય; એ તો ગોઠુળનાં વાછડાંની 'વાતો' પણ કહેતો હોય. રામને અગાધ પ્રેમ અંતેવાસી જ પારખી શકે, તેમ કૃષ્ણનાં અગાધ જ્ઞાનગાંભીર્ય નિકટ પરિચયથી જ જણાય. 'દેહદર્શી' તો એને 'પોતા જેવો સંસારી' જ દેખે.^૧

૭. કૃષ્ણ આપણા ભક્તિભાવનો ભૂખ્યો છે. અનન્યપણે એની સાથે પ્રેમ બાંધ્યો તો એ આપણી ત્રુટીઓ જોવા નથી બેસવાનો; એ નીલાવી લેશે, મુધારી લેશે અને શીઘ્ર આપણને શુદ્ધ અને શાન્ત કરી મૂકશે.

૮. આ રીતે રામ અને કૃષ્ણ બન્ને જુદીજુદી પ્રકૃતિઓવાળી મહાન વિભૂતિઓ છે. જે ઉપાસનાનો હેતુ હેવ જેવા થવા આપણે ઇચ્છીએ તે આપણા ઇષ્ટ દેવ કહેવાય. ઉપાસ્યના જેવા

૧ "મુક્તાનંદ કે' હરિજનની ગતિ છે નારી;
એને દેહદર્શી દેખે પોતા જેવા સંસારી."

દેહદર્શી—શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, શુદ્ધિનાં સુખને જ પ્રાધાન્ય આપવાવાળો.

થવું. એ ઉપાસનાનો હેતુ. રામ અને કૃષ્ણના ઉપાસ-
કોને રામ અને કૃષ્ણના જેવા થવાની અભિલાષા હોવી
જોઈએ; તો જ એની ઉપાસના આચી.

૯. પણ રામના ઉપાસકને અધઃપાતની ધાસ્તી
ઓછી છે. એ તો શુદ્ધ યાત્ર તો જ પોતાના દેવના
મંદિરમાં પેસી શકે. એણે પોતાના દેવને
રામોપાસનાનો માર્ગ પ્રસન્ન કરવા જીવનને વ્રત રૂપે સ્વીકાર્યો
જ છૂટકો. દિવ્ય ઠસોટી માટે હાયક
થવાની સાધના એણે કર્યા જવાની. એને બ્રહ્મ થવાનો
સંભવ નથી. એ દિવસેદિવસે આગળ જ વધવાનો.

૧૦. કૃષ્ણની ઉપાસના મોહક છે, પણ સહેલી
નથી. સહજનંદ સ્વામી કહે છે તેમ, એની રસિક
લક્ષિતથી પડી તો ઘણા ગયા છે અને
કૃષ્ણોપાસનાનો માર્ગ તરી તો કોઈક જ ગયો છે. એનાં બે
કારણો છે : એક તો કૃષ્ણની ગોપી
બનીને લક્ષિત કરવાની વિકૃત રીત; અને બીજું,
જીવનને ઉત્સવ માનવામાં મનુષ્યની સ્વાભાવિક
લોભવૃત્તિને મળતું ઉત્તેજન.

૧૧. ઉપાસ્યદેવ અને લક્ષ્તની વચ્ચેનો સંબંધ
અનેક પ્રકારનો હોઈ શકે : માતા કે પિતા અને પુત્રનો,
જમ્બુત્વનો, મિત્રતાનો, પતિપત્નીનો, પુત્ર
દેવ અને પિતા અને માતાપિતાનો અથવા સ્વામી-
સંબંધ, સેવકનો. એમાં દેવને જેવા સંબંધી
બનાવીએ, તેના પ્રતિયોગી સંબંધીના સાવ આપણામાં

પ્રતિબિંબિત થાય, અને ધીમેધીમે એ સંબંધનાં યોગ્ય લક્ષણો આપણે સ્વભાવ થઈ જાય. આપણે દેવને માતાપિતા તરીકે લાગ્યો અને જો આપણી ભક્તિ સાચી, હોય તો આપણામાં આદર્શ પુત્રના શુભો જિતરે. તે જ પ્રમાણે દેવને આપણે પતિ તરીકે માનીએ તો આપણામાં સ્ત્રીત્વના ભાવ જીવજશે. જ્યાર તરીકે લાગ્યો તો તેવા પ્રકારની સ્ત્રીના

ગોપીભક્તિ

હાવભાવ જિતરશે. ઉપાસના ભક્તિ એ મનુષ્યને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવાનો યોગ છે. પુરુષને પૌરુષનો વિકાસ અને સ્ત્રીને સ્ત્રીત્વનો વિકાસ એ પૂર્ણતા છે. પુરુષમાં સ્ત્રીત્વનો ભાવ કે સ્ત્રીમાં પુરુષત્વનો ભાવ એ અધોગતિ છે. પુરુષે પોતાને સ્ત્રી તરીકે કદખ્યા કરવામાં પોતાનું પૌરુષ શુભાવવાના માર્ગ લેવા જેવું છે. આથી સ્ત્રીત્વની પૂર્ણતા તો પ્રાપ્ત ન થાય, પણ પુરુષાર્થ એછો થાય અને સ્ત્રીને શોભનાર અને પુરુષને એજ લગાડનાર હાવભાવ જ માત્ર જિતરે. એથ લોગવૃત્તિ પણ ઉશ્કેરાય અને અત્યંત ઢઠ વિવેક દશાની જાગૃતિ ન હોય તથા ભક્તિની ઉત્કટતા ન હોય તો અધઃપાત પણ થયા વિના રહે નહિ. કૃષ્ણની રાધા અથવા ગોપી તરીકે ઉપાસના કરનાર અનેક લોકો હિંદુસ્તાનમાં થઈ ગયા છે. એ સર્વેનાં ચરિત્રો તપાસતાં એમાંથી પ્રહાર્યારી, વીર, વિદાસ માટે ઉદાસીન, એવા ઘણા થોડા જણાશે એથી જિલ્લું, પ્રસિદ્ધ રામલકતો જેવા કે હનુમાન, રામદાસ, તુલસીદાસ વગેરે પ્રહાર્ય,

ચૌર્ય, પુરુષાર્થ, વૈરાગ્ય વગેરે માટે પંઠાયેલા છે. ગોપીની સહિત જેવી મીરાંણાઈમાં શોભે છે તેવી પુરુષોમાં ન જ શોભે; અને સંન્યાસીઓમાં તેથીયે ઓછી.

૧૨. જીવન ઉત્સવ રૂપે મનાય એ સ્થિતિ સારી છે. પણ ઉત્સવ એ લોભ્ય વસ્તુ તરીકે મનાવાનો પણ જીવન સંલવ છે. જ્યાં સુધી આપણે જીવનને એ ઉત્સવ તરફ જોઈએ નથી ત્યાં સુધી જીવનને ઉત્સવ ગણવામાં આપણને મુખ લાગશે. પણ જ્યારે છાંયડો જાય ત્યારે પણ એ ઉત્સવ રૂપે જ મનાય તો જ જીવનને ઉત્સવ કહેવો યથાર્થ ગણાય. જે ક્ષણે દુઃખ એ અનિષ્ટ લાગે તે ક્ષણે આપણે અધઃપાત છે. ભુક્તિ (ભોગ) મુક્તિને વિરોધી નથી એ વિચાર,— ભુક્તિ અને મુક્તિ જેય સાધવાની લાલસા—એ જીવનને ઉત્સવ માનવાનું પરિણામ છે.

૧૩. માટે કૃષ્ણની ઉપાસના કૃષ્ણ જેવા થવાની આકાંક્ષાથી થવી જોઈએ. કૃષ્ણ જેવા 'ધર્મ'નિષ્ઠ, સત્યપ્રિય, અધર્મના વૈરી, અન્યાયના ઉઘેઠક, શૂર, પરાક્રમી, સાહસિક, ઉદાર, જાળવાન, બુદ્ધિમાન, વિદ્વાન, સ્વામી, અને યોગી છતાં વાત્સલ્યપૂર્ણ, નિરભિમાની, નિઃસ્વાર્થી, નિરુપદ્રી, સર્વને સમાનતાનો હક આપનાર, અત્યંત શરમાળ માણસને પણ નિઃસંકોચ કરનાર, ગરીબના—દુઃખિયાના—શરણાગતના ભેટી, પાપીને પણ સુધારવાની આશા પ્રગટાવનાર, અધમને પણ ઉદ્ધારનાર, દરેકની

પ્રકૃતિનું માપ લઈ તે પ્રમાણે તેની ઉન્નતિનો ક્રમ યોજનાર,
 બાળક જેવા અકૃત્રિમ,—આવું આપણું આશિષ હોય
 તે જ આપણી કૃષ્ણોપાસના સારી. ભૂતમાત્રને માટે
 નિઃસોમ કર્ણવ્યા, પ્રેમ, દયા, ધર્મકર્મ કરવા સદૈવ
 તત્પરતા, યોતાની સર્વાંગી ઉન્નતિ કરવાની આકાંક્ષા,
 એ સર્વને માટે સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ કરવાની વૃત્તિ: એ એ
 સ્થિતિનો સાધનમાર્ગ છે.